

A SZERZŐDÉS ELMÉLETI ALAPJAI

EÖRSI GYULA, a jogtudományok kandidátusa

(Az itt következő tanulmány bevezető, elméleti alapozást adó fejezete egy készülő nagyobb munkának, amely az állami tulajdon körén belüli szerződéses viszonyokat tárgyalja, főként a magyar jogszabályok, továbbá a bírósági és döntőbizottsági gyakorlat alapján. E fejezet a szerződésnek a gazdasági alappal való általános összefüggését és ebből kiindulva a tulajdonjog és a szerződés viszonyát kívánja bemutatni, továbbá meg kívánja világítani azokat a jellegzetes vonásokat, amelyek a szerződést a jog jelenségévé avatják és a jog többi jelenségétől megkülönböztetik, majd vázolja a szocialista állam hatalmas teremtő erejét a szerződések terén. Itt — az egész munka fő céljára tekintettel —, elsősorban az állami tulajdon körén belüli szerződési viszonyokat, a szerződések legtökéletesebb formáit tárgyaljuk; a népi demokrácia teljes szerződéses rendszerének konkrét kifejtésére az egész mű II. fejezetében kerül sor. Végül e tanulmány a szerződés történelmi életpályájának egészen rövid vázolásával zárul.)

I. Áruviszony és szerződés

A szerződés az áruviszony jogi formája. A szerződés általános sémája tükrözi az áruviszony jellegzetességeit. A jogrendszernek ugyanis bizonyos meghatározott módon kell berendezkednie ahhoz, hogy az áruviszonyokat kifejezhesse. Erről lesz először szó. E kérdés kifejtésénél az áruviszonyt és szerződést úgy tárgyaljuk, hogy elsősorban a *tipikus* áruviszonyokat, a kizsákmányoló társadalmak *anarchikus áruviszonyait* tartjuk szem előtt, de ugyanakkor nagymértékben elvonatkoztatunk az adott viszonyok között tapasztalható *eseti* jellegzetességeiktől, így pl. a *tőkés* viszonyok közepette mutatkozó egyes sajátosságaiktól.

1. Az áruviszony alanyai egymástól független emberekként lépnek fel. »Az árutermelésben« — írja Marx, — »csak egymástól független eladó és vevő áll szemben egymással. Kölcsönös vonatkozásaik a köztük létrejött szerződés lejárati napjával véget érnek. Ha az üzlet megismétlődik, akkor csak új szerződés következtében ismétlődik meg, amelynek az előbbihez semmi köze...«¹ Az árutermelők tehát nem állnak eleve kapcsolatban egymással; az árucseré céljára létesítenek egymással kapcsolatot. Az árutermelőknek ez a »függetlensége« tehát magában foglalja, feltételezi e függetlenség ellentétét is: e »függetlenség« szükségeszerűen együttjár az árutermelők *egymásrautaltságával*. Egymásrautaltságuk azt jelenti, hogy termékeik, »bárha mindegyikük magántermékei, egyidejűleg, de szándékuk nélkül és mintegy akaratuk ellenére társadalmi termékek is.«²

¹ A tőke, I. 633. old.

² Engels: Anti-Dühring, Szikra, 1950. 317. old.

Az árutermelők e függetlensége, elkülönültsége az árucserére egy-egy alanyát tekintve azt jelenti, hogy az árucserére alanyainak vannak javaik és azokkal rendelkezhetnek, a cserélők viszonyában pedig azt, hogy ami az egyiküké, az nem lehet ugyanakkor valamilyen módon a másikuké is. »Mik az áruk? Termékek — írja Engels —, melyeket többé vagy kevésbé elkülönült magántermelők társadalmában termelnek, mindenekelőtt tehát *magántermékek*«. ³ Ha a cserélők nem a javaikkal körülvett, egymástól javaikat tekintve elhatárolt autonóm személyek, árucserére nincs, legfeljebb valamiféle belső újraelosztás képzelhető. A *magántulajdon* tehát előfeltétele az árucserének. Ha pedig ezek az autonóm személyek árucserére lépnek és függetlenségük átcsap egymásrautaltságukba, ez szükségszerűen *tulajdonváltozással jár*. ⁴

Az elszigetelt helyzeteknek ez az állóképe ugyanis mozgásba jön és áttöri ezt az elszigeteltséget, amikor a javaikkal rendelkező árutulajdonosok elhatározzák, hogy egymással csereviszonyt létesítenek. ⁵ Ez az *egyéni lehetőség* — látni fogjuk, hogy adott viszonyok között *társadalmi szükségszerűség* — szintén a magántulajdonból fakad: »a szabad tulajdon... a személyi önállóság alapja«, írja Marx. ⁶ A cserélő dönti el, megtartja-e magának a javait vagy sem, illetőleg hogy mit hajlandó más javakra kicserélni. A cserélőnek elvileg módjában áll választani, mit hajlandó cserébe elfogadni javaiért és képes meg is szerezni e javakat, ha azokat a másik fél neki átengedi. A cserélő autonóm ember, azzal a képességgel, hogy javakat elidegenítsen és javakat szerezzen. Az árucseréhez szükséges a felek különállása és autonóm rendelkezési képessége a birtokukban lévő javak felett.

Hogy az áruviszony e jellegzetességeit a jog kifejezhesse, el kell ismernie az árucserére alanyainak *magántulajdonát*, e *magántulajdon védettségét és az abból folyó rendelkezési és elcsatítási jogot*.

A jognak tehát ilyen körülmények között az a feladata, hogy eszközöket teremtsen az embereknek egymástól való *elválasztásához*, majd az árucserének megfelelő módon való *összekapcsolásához*. Ez a magántulajdon jogi szabályozása során meg is történik: a magántulajdon jogi formája alkalmas ennek az ellentét párnak a kifejezésére. Az árutulajdon jogi szabályozása egyfelől védőfallal veszi körül a tulajdonost és javait mindenféle külső behatással szemben megvédi, másfelől módot ad a tulajdonosnak arra, hogy javakat kibocsásson sáncai közül és javakat oda befogadjon.

³ Anti-Dühring, 317. old. (Kiemelés tőlem, E. Gy.) A »Szent Család«-ban pedig Marx és Engels a bér munkásnak az általa termelt javakhoz való viszonyáról szólva azt írja, hogy a vevő a termékhez »mint egy tőle elidegenült tárgyhöz viszonyul«. (Dietz kiad. 1953. 158. old. — németül.)

⁴ V. ö. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban, Szikra 1953. 52. old. Amikor pedig az áruviszonyok nem járnak tulajdonváltozással (pl. bérlet, haszonbérlet esetén), akkor is érintik a tulajdonjog gyakorlásának terjedelmét, ha ideiglenesen is.

⁵ »E magántermékek azonban — írja Engels — csak akkor lesznek árukká, amikor nem a termelő saját fogyasztására, hanem mások általi fogyasztásra, tehát a társadalmi fogyasztás számára termelik őket; a társadalmi fogyasztásba a csere útján lépnek be. A magántermelők tehát társadalmi összeköttetésben állanak egymással, társadalmat alkotnak«. (Anti-Dühring, 317. oldal.)

⁶ A tőke. III. 874. old.

Közelebbről: az árutulajdon jogának egyik oldala abban áll, hogy *megvédi* a tulajdonost a külső behatásoktól. Ez a tulajdonjog *passzív* oldala. E passzív oldalnak felel meg az árú tulajdonjog *abszolút* és *negatív* szerkezete. A tulajdonjog iránt mindenki kellő tiszteletre kötelezett, azaz a tulajdonjog *abszolút*. A tulajdonjog a társadalom tagjait a behatástól távoltartja, tartózkodásra és nem valamilyen tevékenységre késztet, vagyis *negatív* kötelezettséget tartalmaz. E passzív oldal tipikus szankciója a *reparáció*: a jogsértő magatartás következményeinek felszámolása. Ez azonban csak egyik oldala a magántulajdon jogának.

Másfelől a magántulajdonnak, mint árutulajdonnak a jogában benne van a *rendelkezés* joga, továbbá a jog a javak *elsajátítására*. A jognak a magántulajdont nemcsak védenie kell, de elő kell segítenie a tulajdonosok *aktív* kapcsolatait is. A magántulajdon rendjének védelmében adott esetekben szankciónálnia kell a magántulajdon *megszűnését* is a magántulajdon *megszerzése* érdekében. Ezt igénylik maguk az árutulajdonosok, akiknek nem elegendő, hogy a jog elhatárolja, körülíráncolja, megvédi javaikat. A jognak ki kell fejeznie az árutulajdonosoknak azt a lehetőségét, hogy javaikból elhatározásuk szerint szuverén módon kiengedhessék egyiket-másikat és helyükbe mást szerezhessenek. Az árutulajdon jogának ez az oldala az, ami az árutulajdonost kiemeli abból a passzív, elszigetelt állapotából, a falakkal körülvelt várúr sivár és élettelen helyzetéből, amiben volna, ha az árutulajdonnak szükségszerűen nem volna meg ez az oldala is. E rendelkezési és elsajátítási jog révén kerülnek az árutulajdonosok aktív jogi kapcsolatba a többi árutulajdonossal, ezek teszik jogilag lehetővé, hogy az árutulajdonosok között *relatív* (vagyis meghatározott személyek között fennálló) és *pozitív* (vagyis nem tűrésre-tartózkodásra, hanem szolgáltatásra irányuló) jogviszonyok jöjjenek létre. Az *aktív* oldal nem azt fejezi ki, hogy a joghatás *megsemmisít* egy jogsértő magatartást, hanem azt, hogy a joghatás az állami szankció pecsétjével *megegyeztet* egy többé-kevésbé tudatos magatartást. Az aktív és passzív oldal természetesen szoros egységet alkot a tulajdonjog intézményében — és az egész polgári jogrendszerben. A külső behatással szemben bárki ellen védelmet nyújtó (abszolút és negatív szerkezetű) tulajdonjog tehát az áruviszonyok közepette elszakíthatatlan egységben van a rendelkezés és elsajátítás jogával, amiből az árucserét szabályozó (relatív és pozitív szerkezetű) szerződési viszonyok erednek. A magántulajdonban rejlő eme ellentét teszi élővé, mozgóvá ezt a jelenséget.

Az áruviszonyok tehát megkívánják, hogy a jog ne csak védelmet nyújtson mindenféle rablóvezérek ellen, de módot adjon a tulajdonosnak arra is, hogy »civilizált kereskedővé« legyen, aktívan rendelkezhesék javaival, adjon-vegyen-cseréljen. *A magántulajdon joga az áruviszonyok szabályozásának előfeltétele.*

2. Az árutulajdon jogából tehát az következik, hogy a tulajdonos igényelheti a jogi védelmet és a jog eszközöket bocsát rendelkezésére az árucseré céljaira. Vagyis: a jog a tulajdonos akaratának érvényesülését bizonyos körülmények között elősegíti. Hogy ezt jogilag megtehesse, a tulajdonost úgyszólván

a jog birodalmának polgárai közé kell beiktatnia. Ha a termelési viszonyok jogviszonyok formáját öltik, az embereknek jogalanyokká — bizonyos feltételek között jogtárgyakká (rabszolgák) — kell válniuk. Az árutulajdonos tulajdona következtében jogi minősítést kap, jogi értelemben személlyé lesz, akinek a jog által elismert és támogatott akarata a jogviszonyok formáját öltő termelési viszonyokat alakítja. Ez az emberek *jogképessége*. A jogképesség a tulajdonjogtól látszólag független; a jogrendszerben pedig a tulajdonjog *előzményeként*, és nem *következményeként* jelenik meg. A jogrendszerben a tulajdonjog és a jogképesség közötti összefüggés akként tükröződik, hogy a jog elismeri bizonyos személyek jogképességét és ez megnyitja számukra az utat a tulajdonjog felé. Nem az jogképes, aki tulajdonos lehet, hanem tulajdonos csak jogképes ember lehet.⁷ Ennek a feje tetejére állításnak az oka az, hogy a jogviszonyok — a tulajdonjog viszonyai is — akarati viszonyok formájában jelentkeznek,⁸ a jogképesség pedig az ember jogalanyiságát fejezi ki, vagyis nem azt, hogy *miye van*, hanem hogy *mit tehet*, azt, hogy az emberi tevékenység adott feltételek mellett jogi támogatásban részesül. A jog az akaró, cselekvő embert ragadja meg, ezért indul ki az ezt jogilag elsősorban kifejező jogalanyiságból. Emellett ez a feje tetejére állítás bizonyos társadalmi rendszerekben arra is jó, hogy az osztályuralmat leplezze: titkolja, hogy a termelési eszközök tulajdona határozza meg az emberek egymásközi vagyoni viszonyait, és azt a látszatot kelti, hogy mindenki számára szabad a vásár, mert a jogképeség, az akarat mindenkinél egyenlő, tehát mindenki egyenlő esélyekkel vetheti bele magát az érvényesülésért folyó nemes versenybe. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a valóságban *olyan mértékben ad a jog a társadalom egyes osztályainak, rétegeinek jogképességet, amilyen mértékben azok tulajdonosokká lehetnek*.

A magántulajdon jogintézményéhez járul tehát a tőle a jogrendszerben függetlenné vált *jogképesség*, ami azt fejezi ki, hogy a tulajdonos lehet jogok és köteleességek alanya, élhet a jog eszközeivel. *A magántulajdon joga mellett ez is előfeltétele az áruviszonyok jogi szabályozásának*: jogalanyokká avatja az árutulajdonosokat.⁹

⁷ Így pl. Jellinek ezt írja: »Minden magánjog csak az egyéni személyiség elismerésének alapján lehetséges, pontosabban az egyének bizonyos tulajdonságának elismerésén, amelynek birtokában az abba a helyzetbe került, hogy saját érdekében az államhatalmat mozgásba tudja hozni.« (Allgemeine Staatslehre, 3. kiad. 1914. 478. old. — németül.) Ez jellegzetesen elködsítő burzsoá felfogás. Elködsíti, hogy mi van »az egyéni személyiség elismerése« mögött. Nem »minden magánjog« függ az egyéni személyiség elismerésétől: az egyéni személyiség elismerése is már egy »magánjog«-tól függ: attól, hogy a tulajdon jogi berendezése mit kíván. A tudatos vagy nem tudatos burzsoá elködsítés érthető: nem a tulajdoni viszonyoktól függ a jogi berendezkedés, hanem az absztrakt »személyiség« elismerésétől.

⁸ V. ö. Marx levelét J. B. Schweitzerhez, 1865. január 24-én. »Arra a kérdésre, hogy mi is ez (a polgári tulajdon), csak a *politikai gazdaságtan* kritikai elemzése útján lehetett volna felelni, amely ezeknek a *tulajdonviszonyoknak* egészét nem *jogi* kifejezésükben, mint *akarati viszonyokat*, hanem igazi alakjukban, vagyis mint *termelési viszonyokat* foglalta volna magában« (Marx—Engels Válogatott levelek, Szikra, 1950. 175—176. old.)

⁹ E jogképesség különleges problémát jelent az ú. n. *jogi személyeknél*, vagyis abban az esetben, ha a jog nem egy ember, de egy bizonyos szervezet jogalanyiságát ismeri el. Ennek vizsgálata a jelen tanulmány kereteit meghaladja.

3. A fentiek során utaltunk arra a körülményre, hogy adott esetben a tulajdonos határozza el, kíván-e cserélni, mijét kívánja elcserélni, mit kíván érte cserébe. Az áruviszony úgy jelenik meg, mint az árutulajdonosok akarátának terméke, mint *akarati viszony*. Ha az árucsere alanyait *elszigetelten* vizsgáljuk és nem az áruviszonyok *rendszerét* vesszük szemügyre, úgy tűnik, mintha a cserélők *szabad akarata* hozta volna létre a cserét. Marx írja, hogy Proudhon csupán *egyetlen termelőt* és *egyetlen fogyasztót* lát, akik ennek következtében úgy jelennek meg, mint »a szabad akarat lovagjai«. ¹⁰ Ennek a felületen szembe-tűnő jelenségnek különösen nagy jelentősége van az áruviszonyok jogi formája szempontjából, mert a jog magatartási szabályokat tartalmaz és ennél fogva rendkívül alkalmas az akarat érvényesítésére vagy érvényesítésének meggátolására. Az állam tehát, amikor jogi formába önti az áruviszonyokat, *ezt az akarati elemet ragadja meg*: az áruviszony a jog számára akaratérvényesítést avagy ennek megtagadását jelenti. Az áruviszonyok *akarátmegegyezések* formáját öltik a jog világában. Ezek az akarátmegegyezések a *szerződések*. Marx ezt így fejezi ki: »...az áruk őrzőinek egymáshoz mint oly *személyekhez* kell viszonyulniok, akiknek *akarata* ama dolgokban lakozik, úgyhogy az egyik csak a másik akaratával, tehát mindegyikük csak mindkettejükben közös akarataktussal tulajdoníthatja el az idegen árut, amennyiben a sajátját átengedi. Kölcsonösen el kell tehát ismerniök egymást *magántulajdonosoknak*. Ez a jogi viszony, amelynek formája a *szerződés*, akár kifejlődött már törvényesen, akár nem, *akarati viszony*, amelyben a gazdasági viszony visszatükröződik. Ennek a *jogi vagy akarati viszonnak tartalmát megadja* maga a gazdasági viszony. A személyek itt egymás számára nem egyebek, mint az áru képviselői és ezért *árutulajdonosok*.« ¹¹

Ebből azonban nemcsak az világos, hogy az áruviszony akarati viszony formájában jelenik meg, de az is, hogy ennek az akarati viszonnak gazdasági tartalma van. Ez a gazdasági tartalom a meghatározó elem. Valóban a »szabad akarat« az, ami az árucserét létrehozza? Személyeik szerint lépnek áruviszonyokra az emberek? Adott esetekben — gyakran. Ugyanakkor azonban »mindaddig, amíg a termelő egy munkamegosztásra és egyéni cserére alapozott társadalomban termel... addig kénytelen eladni... A fogyasztó sem szabadabb a termelőnél. Véleménye anyagi eszközeitől és szükségleteitől függ. Mindkettőt társadalmi helyzete határozza meg, amely viszont az egész társadalmi szervezettől függ«, írja Marx. ¹² A munkamegosztásra és az egyéni cserére alapozott társadalmakban a szükségletek és javak egyéni különbözősége és társadalmi egybevágása, a használati értékek különbözősége és az értékek egyenlősége alapján szükségszerűen létrejönnek az áruviszonyok: ezek a megegyezések és különbözőségek alkotják az árutermelők függetlensége és egymásrautaltsága említett ellentmondásának tartalmát. Adott viszonyok között a társadalom

¹⁰ A filozófia nyomora, Szikra, 1952. 53. old.

¹¹ A tőke, I. 95. old.

¹² A filozófia nyomora, 52. old.

tagjai számára *nincs más mód* bizonyos szükségleteik kielégítésére, mint az árucseré. Idéztük Engelst: az áruk magántermékek és egyidejűleg, de a termelők szándéka nélkül és mintegy akarata ellenére társadalmi termékek is. Adott viszonyok között az árucseré megjelenése objektív törvényszerűség. Az árutulajdonosok szeszélyein keresztül a szükségszerűség érvényesül.

A szabad árutulajdonosok tehát adott viszonyok között kénytelenek szabad akaratukat működésbe hozva árukapsolatokat létesíteni. A *szükség szerű* áruviszonyok *szabad akaratok* találkozásának formáját öltik: ezek az akarati viszonyok leplezik azt a tényt, hogy adott esetben, ha valaki bizonyos szükségleteit ki akarja elégíteni, akkor ezt kizárólag csak áruviszony létesítése útján teheti meg.

A szerződések vizsgálatánál azonban, annak ellenére, hogy a meghatározó elem az áruviszony, különös figyelmet kell a jogásznak szentelnie ennek a »jogi vagy akarati viszony«-nak. Az, hogy az áruviszonyok akarati viszonyok formáját öltik, nem csupán *látszat*, de *valóság* is, és ha az akarati viszony *forma* is az áruviszonyra vonatkoztatva, *tartalmi* elem magára a szerződésre, mint jogintézményre vonatkoztatva.¹³ Tartalmi elem olyan értelemben, hogy a szerződés *formáját* tekintve lehet pl. szóbeli vagy írásbeli, szankcióját tekintve — ami sajátos *jogi formáját* adja meg —, szintén különböző lehet, de *jogi tartalmát* tekintve mindig akaratmegegyezés egy jogi hatás létrehozására. Ez közelebbről azt jelenti, hogy az árutulajdonosok egyike sem kényszerítheti a másikat az árucserére, hogy harmadik személy vagy az államhatalom sem kényszerítheti őket erre, hogy a szerződések feltételeit úgy állapíthatják meg, hogy az *adott esetekben* ugyancsak nem felel meg az egyenérték törvényének stb.

Ha az áruviszonyok akarati viszonyok formáját öltik, akkor a jognak

a) az árutulajdonosok *jogképességét egyenlőnek* kell elismernie (formális jogegyenlőség az árutulajdonosok számára),

b) ebből következik, hogy az áruviszonynak megfelelő jogviszony a *mellérendeltség szerkezetében* jelenik meg: a felek közül egyik sincs alávetve a másiknak, még ha követelésük van is egymással szemben,

c) a felek egyenlősége, mellérendeltsége *akaratuk egyenlőségét* fejezi ki; az áruviszonyok jogi mechanizmusát az *akaratmegegyezés* mozgatja.

A tulajdonjog és a jogképesség a fentiek szerint *előfeltételei* az árucseré jogi szabályozásának. Amikor pedig a tulajdonos jogképességével él avégből, hogy szükségleteit árucseré útján kielégítse, olyan tulajdonossal kerül szembe, aki jogképességével ugyancsak szükségleteinek az árucseré útján való kielégítése céljából akar élni. Jogi hatalmuk egymás felett nincs. Uralom és alávetettség jogilag nem fűzi őket egymáshoz. Ha megegyeznek, végbemegy az árucseré, ha nem, nem megy végbe. Viszonyukat jogi szempontból az jellemzi, hogy egyenrangúak és akaratmegegyezésük az a jogilag döntő tény, amely mozgásba hozza a jogi helyzet (tulajdoni helyzet, birtokviszony) megváltozását, vagyis

¹³ Erre vonatkozóan lásd alább 21—22. old. is.

az árucserét. Ez jogilag akkor is így van, ha adott esetben az akaratmegegyezés a termelési eszközöktől megfosztott munkás és tőkés között jön létre, tehát valójában alávettett kizsákmányolt és kizsákmányoló között, és tartalma a munkaerő megvásárlása.¹⁴ Ha pedig a jog számára az akaratmegegyezés az árucseré döntő láncszeme, akkor az árucseré alanyai egymásnak jogilag alá nem vetett akaratuk folytán egyenlőek. A magántulajdon a jogképességet egyenlővé teszi és az akaratot állítja a középpontba.

4. Az árucseré során két meghatározott tulajdonos lép egymással kapcsolatba, hogy áruikat kölcsönösen kicseréljék. Az egyik is ad a másiknak valamit és a másik is ad az egyiknek valamit.

Az árucserének ez a jellegzetessége a jogban is kifejeződik. Az ennek megfelelő jogviszony olyan akaratí viszony, amely meghatározott személyek között áll fenn, nem mindenkire terjed ki, tehát nem abszolút, hanem *relatív* viszony, és amelynek tartalma egy vagyontárgy átadása, szolgáltatás, cselekvés, nem pedig egy behatástól való tartózkodás, vagyis amelynek tartalma *pozitív* és nem negatív. A szerződés meghatározott személyeket meghatározott szolgáltatásokra kötelez egymással szemben.

Láttuk, hogy az árutársadalom tulajdoni jogviszonya abszolút és negatív szerkezetű: a tulajdonos megvédésére irányul. Azt is láttuk azonban, hogy a tulajdonjognak ez a berendezése adott viszonyok között ki is egészül, hogy lehetővé váljék a tulajdonjoggal való rendelkezés, idegen javak elsajátítása stb. Így ered a tulajdonjogból a szerződéseknek ez a tulajdonjogával merőben ellentétes szerkezetű és e tulajdonjoggal szoros egységet alkotó jogviszonya: a relatív és pozitív szerkezetű jogviszony, a szerződés.

Az áruviszony jogilag tehát azt jelenti, hogy két egyenrangú tulajdonos saját akaratából kölcsönösen vállalja meghatározott tárgyak átadását egymásnak, — illetőleg tágabb meghatározásban — bizonyos szolgáltatások kölcsönös kicserélését.

5. Miért vállalják az árutulajdonosok bizonyos szolgáltatások kölcsönös kicserélését? Azért, mert e tárgyak eltérő használati értéket képviselnek: az egyiknek szüksége van az egyik tárgyra, nincs szüksége a másikra, a másik félnél pedig ez megfordítva áll. Azért, mert ebben a helyzetben adott társadalmi viszonyok közepette a szükségelt javak megszerzésének a csere a »természetes« módja.

Ez azonban csak az árucseré tényét határozza meg, a kölcsönös szolgáltatások arányát nem. Ezt az arányt a szembenálló feleknek a társadalmi szükségyszerűség iránt engedelmes egyéni akaratuk sem határozhatja meg: akaratukat elvileg egyenlővé avatja az, hogy az árucseréviszony szabad magántulajdonosok társadalmi viszonya. Akaratuk tehát társadalmi méretekben alkal-

¹⁴ Engels írja a bér munkásokról: »...munkaerőjük bérbeadására szerződést köthetnek a gyárossal, következésképp vele, mint szerződő féllel, egyenjogúan állanak szemben.« (Anti-Dühring. Szikra, 1950. 108. old.)

matlan a szolgáltatások arányának meghatározására. Az *eltérő* használati értéket képviselő javakban rejlő közös tulajdonság: az *egyenlő* érték az, ami a szolgáltatások arányát megszabja. Az áru vevője — írja Marx — »az áru használati értékét vásárolja meg és értékét fizeti meg«. ¹⁵

Ez a jogban a *visszterhesség* fogalmában tükröződik. Nem elegendő relatív és pozitív viszonyokról beszélni; az áruviszonyokat kifejező szerződések lényegéhez a szolgáltatás és ellenszolgáltatás kölcsönössége — a visszterhesség — is hozzátartozik.

A visszterhesség tehát nem csupán azt jelenti, hogy árucseré van a felek között, tehát hogy mindegyik fél ad valamit a másiknak, hanem azt is, hogy a szolgáltatás és ellenszolgáltatás kapcsolatban áll, egyiket a másikra való tekintettel adják, vagyis hogy szolgáltatás és ellenszolgáltatás egymással *egyensúlyban van*. A visszterhesség jogi fogalma tehát az *értéktörvény tükröződése* az áruviszonyok jogi formájában. A visszterhesség és a mellérendeltség egymással szoros kapcsolatban van: az akaratmegegyezésnek, a mellérendeltség e kifejeződésének tartalmi kelléke az árucserében a visszterhesség. Azért jön létre akaratmegegyezés az egyenlő akaratú, egymásnak mellérendelt felek között, mert a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlyba került. Az akaratmegegyezésben a feleknek az a szubjektív megítélése jut kifejezésre, hogy számukra — az összes körülményeket figyelembevéve — szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlyban van, azaz mindkettő a maga szempontjából hasznosnak ítéli a cserét; e megítélésük objektív alapja pedig az értéktörvénynek, mint »vakon ható átlag«-nak ¹⁶ érvényesülése az egyes árucserék anarchiáján, eltérésein, egyenlenségein keresztül.

6. Ha tehát az áruviszony absztrakt sémájának jogi tükröződését össze akarjuk foglalni, a következő következtetésekre jutunk:

Az áruviszony jogi tükröződésének *előfeltételei* a jogban:

- a) a *magántulajdon joga*,
- b) a tulajdonosok *egyenlő jogképessége*.

Az árucseré jogi formája, a szerződés a jogrendszerben ezeken alapul és a következő jellegzetességeket mutatja:

- a) *relatív és pozitív* szerkezetű jogviszony,
- b) *mellérendelt felek* közt,

¹⁵ A tőke, III. 397. old. Engels írja az árutermelők termékeiről: »Amennyiben mások számára van használati értékük, annyiban kerülhetnek bele egyáltalán a cserébe; amennyiben valamennyiükben általános emberi munka, emberi munkaerő egyszerű felhasználása rejlik, annyiban lesznek — e munka mindegyikükben rejlő mennyisége szerint — egymással a cserében összehasonlíthatók és tekinthetők egymással egyenlőknek vagy egymástól különbözőknek.« (Anti-Dühring, 317. old.)

¹⁶ V. ö. Marx levelét Kugelmannhoz 1868. július 11-én (Marx—Engels: Válogatott levelek, Szikra, 1950. 243. old.) Engels írja az Anti-Dühringben az értéktörvényről: »Ez a törvény a mai társadalomban azon az egyetlen módon szerez magának érvényt, amelyen gazdasági törvények magántermelők társadalmában érvényesülhetnek; mint a dolgokban és viszonyokban rejlő, a termelők akaratától vagy cselekvésétől független, vakon ható természeti törvény« (323—324. old.; hasonlóképpen 280. old.)

- c) amelynek az *akaratmegegyezés* a mozgatója,
- d) a *visszterhesség* alapján.

A szerződés, mint az áruviszonyok jogi formája tehát *meghatározott, egymásnak mellérendelt tulajdonosoknak akaratmegegyezése, amely kölcsönös szolgáltatások kicserélésére irányul.*

Az áruviszony tehát három jogintézménnyel van közvetlen kapcsolatban :

- a) *magántulajdon* jogintézménye és
- b) a *formális jogegyenlőség* (egyenlő jogképesség) a jogi szabályozásnak előfeltétele,
- c) a *szerződés* a jogi formája.

7. A fentiek az absztrakt áruviszonyt és az absztrakt szerződést mutatják be. A valóságban az árucserére lépő személyek különböző társadalmi rendszerekben élnek, különböző és gyakran eltérő társadalmi osztályokhoz tartoznak, a legkülönbözőbb célokat kívánják az árucserével szolgálni. A fenti séma tehát valójában igen különböző formák és megoldási módok absztrakciója. Az árucseréje jelentősége és szerepe a különböző társadalmakban más és más.

A kapitalizmusban pl. az áruterelés korlátlanul és mindent felölelően elterjedt, az áruviszony általános jelentőségű lett. Ebben a társadalomban ugyanis a munkaerő is áru és így a kizsákmányolás is az árucseré formájában valósul meg. A római társadalomban ezzel szemben az árucseré csak a rabszolgamunkával termelt javaknak az uralkodó osztályon belüli *elosztása* terén jelentős; ez következik abból, hogy az áruviszony politikailag-jogilag szabad emberek viszonya. Az áruviszonyok tartalma is változik társadalmanként. Így pl. az eredeti Á-P-Á képlete a forgalomban közvetlenül megjelenő tőke — általában a kamatozó pénzkölcsön — esetében a P-Á-P képletet mutatja.¹⁷ Az értéktörvény az anarchia viszonyai között csak átlagosan érvényesül, keresztültöri magát az egyes esetek sokféleségén; e téren az ingadozások nem egyszer a jog beavatkozását kívánják (félén túli sérelem, uzsorás szerződés tilalma, stb.).

Az árucseréje jelentőségének, szerepének, tartalmának változásai az adott esetekben a magántulajdon, az alanyi jog, a szerződés változásaival járnak; ez következik abból, hogy az áruviszonyok határozzák meg a szerződések konkrét tartalmát. A sokféle áruviszonynak továbbá *sokféle szerződési típus* felel meg (adás-vétel, csere, pénzkötelelem, munkaszerződés, bérlet stb.) és ezek a szerződési típusok is nagy eltéréseket mutatnak az egyes társadalmi rendszerekben.

Az áruviszonyok sokféleségének tehát a szerződések sokfélesége felel meg: a szabad akaratmegegyezés csupán absztrahált forma, amelyet a legkülönbözőbb társadalmi viszonyok, egyebek között »az egyenlő akaratok szabad megegyezése« ellenére a kizsákmányolás viszonyai töltenek meg eleven tartalommal.

11. A szerződés mint jogi jelenség

1. Láttuk, hogy az áruviszonyok akarati viszonyok — szerződések formáját öltik. De vajon ezzel eleget mondtunk-e ahhoz, hogy a szerződés mint

¹⁷ A tőke, I. 169. old.

jogintézmény álljon előttünk? Nyilvánvalóan nem mondtunk eleget. Minden akarati viszony formájában jelentkező áruviszonyt elismer a jog szerződés-ként? Nyilvánvalóan nem; Lenin pl. azt írja, hogy »a spekulációt *nem lehet* megkülönböztetni a »szabályszerű« kereskedelemtől, ha a spekulációt politikai-gazdaságtani értelemben vesszük«, és ezért szükségesnek tartja az erre vonatkozó törvények felülvizsgálatát és megváltoztatását.¹⁸ Az, hogy az áruviszonyok akarati viszonyok formájában jelentkeznek, választ ad-e arra, hogy alapvetően, általánosságban mik a jogi következményei annak, hogy ezek az akarati viszonyok jogviszonyokká lesznek? Nem ad erre választ. Az áruviszonyoknak akarati viszonyokként való megjelenése önmagában világossá teszi-e, hogy melyek azok a sajátos eszközök, módszerek stb., amelyek révén a szerződés *mint jogintézmény* szolgálja az alapot? Nem teszi világossá.

Marx írja: »Azok a jogi formák, amelyekben e gazdasági műveletek mint a részvevők akarati cselekményei, mint közös akaratuk megnyilvánulásai és mint az egyik féllel szemben az állam útján kényszerrel érvényesíthető szerződések jelennek meg, *puszta formák s így magát a tartalmat sem határozhatják meg*.¹⁹ Marx tehát rámutat arra, hogy

- a) az áruviszony — tartalom, a szerződés — *forma*,
- b) a szerződés jogilag a felek közös akaratának megnyilvánulása,
- c) a szerződés érvényesítését az állam kényszerrel biztosítja.

Az áruviszonyok tehát *akarati viszonyok* formájában jelennek meg; ezeket az akarati viszonyokat pedig az *állami kényszer* juttatja érvényre. A jogi vizsgálódásnak szem előtt kell tartania ugyan, hogy a szerződéseket az áruviszonyok határozzák meg, de fel kell tárniok, hogy ez *speciálisan jogi* eszközökkel hogyan megy végbe, hogyan hatnak vissza az alap szolgáltatásban az áruviszonyokra a szerződések, vagyis hogyan érvényesíti — vagy adott esetben fojtja el — az állami kényszer az árutulajdonosok közös akaratát.

Az áruviszonyok akarati viszonyok formájában való megjelenéséről és az akarati viszonyoknak a jogi szabályozásra való alkalmasságáról már volt szó; most ezeknek az akarati viszonyoknak *sajátosan jogi jellegéről* lesz szó. Ugyanis nem minden akarati viszony jogi viszony is egyben; az olyan akarati viszony, amelyet a jog nem szankcionál, nem jogviszony.

2. A szerződés — ez már a fentiekből is világos — nem csupán jogi *nézet*, hanem *jogintézmény*, amelynek eszközei mások, hathatósabbak.

A. szerződést köt B.-vel. Feltételezzük, hogy ebben a szerződésben szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlyban van: az értéktörvény véletlenül ebben az egy adott esetben is érvényesül. A teljesítés egy félév múlva esedékes. Időközben a gazdasági viszonyok változása folytán a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlya felborul: a szerződésbe foglalt árucseré A. szabad árutulajdonosra hátrányos lesz. A klasszikus kapitalizmusra jellemző jogrendszert feltételezve A. »szabad árutulajdonos«-t a szerződés kötni fogja, kénytelen lesz teljesíteni, noha a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlya időközben a hátrányára megváltozott. A szerződés tehát a benne rejlő jogi kényszer révén megmerevítette a szabad emberek szabad áruviszonyát: a

¹⁸ Lenin: A terményadóról, Művei 32. kötet, 382—383. old.

¹⁹ A tőke, III. 383. old.

kötést egyoldalúan egyik fél sem oldhatja fel, mert kölcsönösen alávetették akaratukat egymás akaratának. A szerződés megkötésével a *szabad* akarat *megkötött* akarattá lesz, az árutulajdonosok szabad akaratuk gyakorlása folytán az adott viszonyra egymás irányában kölcsönösen elvesztik szabad akaratukat és a másik fél akaratától függően az állami kényszernek teszik ki magukat. A példabeli áruviszony tehát a jog hatására az értékviszonyok változása, az alapban végbement változások ellenére változatlan marad. A szerződés jogintézményi minősége tehát az adott viszonyra sokkal messzebbmenően és másképpen hat, mint ahogyan a nézetek, pl. a burzsoá kereskedelmi erkölcsök hatnak. Aligha volna szükség a szerződés jogintézményére, ha a kereskedői tisztesség »nemes eszméje« az áruviszonyok lebonyolítására elegendő volna, ha a kereskedők pl. bukásuk, tehát kereskedői *létiük* megsemmisítése árán is ragaszkodnának a kereskedői *tisztességhez* : megelégednének a kereskedői eszménnyel a kereskedői realitás nélkül.

A szerződésnek tehát nemcsak az a tartalma, hogy benne egy bizonyos áruviszony ölt formát, megjelenvén mint akarati viszony, hanem hogy *jogi formát* ölt. Ez pedig azt jelenti, hogy a szerződés sajátos módon fejezi ki az áruviszonyt : az állami kényszer is lényegéhez tartozik, ami a *szabad* akaratot *kötött* akarattá teszi, az árutulajdonost kötelezetté változtatja és ezen keresztül hat az áruviszonyra. Többről van itt tehát szó, mint akarati viszonyok tükröződéséről. A kölcsönös *jogosultság és kötelezettség* viszonyáról van itt szó, ami az említett, visszterhességen alapuló pozitív és relatív viszonyok *kikényszeríthetőségét*, jogi mivoltát jelenti. A kölcsönös jogosultság és kötelezettség jogi viszonya az áruviszonyt fejezi ugyan ki, de mégsem azonos vele : korlátozza az árutulajdonosnak az árutulajdonból eredő szabadságát és éppen eme *akaratkorlátozás által* erősíti meg, biztosítja a szabad árutulajdonosok »*akarati viszonyait*« : áruviszonyait. Biztonságossá teszi számukra a mozgást az áruk világában — addig a határig, amíg a jog erre egyáltalán képes. A szabad akaratok érvényesülését megvédi — a szabad akaratoktól, amelyek a jogi kötöttség híján oldának, amit korábban kötöttek.

Ha tehát arra keresünk választ, hogy mi a fenti példákban a sajátosan jogi vonás, mi az, ami az akarati viszonyokat jogi viszonyokká teszi, a válasz az, hogy ez a sajátosan jogi vonás az *állami szankció*, amely a zabolátlan »szabad akaratokat« jogosultságokká és kötelezettségekké merevíti. A visszterhességen alapuló kölcsönös szolgáltatások jogi jelleget nyernek az állami szankció révén : az akarati viszonyok a *kölcsönös jogosultságok és kötelezettségek* vértetében lépnek a színre. Az államhatalom áll a jogviszony mögött²⁰ és ez — »jogászi sovinizmus« nélkül állítható — a jogot mint felépítményt a többi intézménnyel szembevetve is kiemelkedően hathatós eszközzé teszi az alap szolgáltatásban.

3. Az eddig mondottak sem eléggé konkrétak azonban — még a probléma általánosságában való vázolásához sem eléggé konkrétak. Az akaratmegegyezőéseknek ez az állami kényszer révén való rögzítése, biztosítása nem valami vak óriás mechanikus működése. Nem egyszerűen az áruviszonyok absztrakt biztosításáról, rögzítéséről, teljesítésük közönyös és gépies kikényszerítéséről van szó.

²⁰ Az állam és jog kapcsolatának a jogviszony szempontjából betöltött nagy szerepét erőteljesen hangsúlyozza C. A. Jampolszkaja »A jogszabályról és a jogviszonyról« című cikkében (Szovjetjogi Cikkgyűjtemény 1953. 1—2. sz. 55. old. — Sowietwissenschaft 1951. 4. sz.).

Visszatérünk az iménti példához. Ott feltételeztük, hogy az eset a klasszikus kapitalizmus viszonyai között megy végbe. Tegyük fel most, hogy az eset az imperializmus korában történt, pl. Magyarországon az 1920-as évek elején. Ebben az esetben egyáltalán nem biztos, hogy A. változatlan feltételek mellett lesz köteles a szerződést teljesíteni. Az egyre súlyosabb válságok, a kapitalizmus általános válságának beköszöntése megérlelte a »gazdasági lehetetlenülés« jogintézményét. Lehetségessé vált az, hogy az adós kötelezettségétől részben vagy egészen szabaduljon, pusztán azon az alapon, hogy a gazdasági viszonyok időközben előre nem láthatóan rendkívüli mértékben megváltoztak. Ami még ötven évvel korábban a felháborodás viharát váltotta volna ki a »pacta sunt servanda« elv gyakorlatában megőszült tisztres kereskedőkben, most nemcsak eltűrtté, de óhajtott jogintézménnyé vált, amelynek hivatása az, hogy a kereskedő tisztres nevét megóvja a válságok-zúdította csődtől. A jog tehát az esetek nagy számában ebben a korban nem ahhoz ad segítséget, hogy a kötelezett állja a szerződést, hanem ahhoz, hogy felbontsa azt, vagy megváltozott, enyhébb tartalommal állja. A jog tehát ebben a korban a maga szankcióját éppen az ellenkező irányban hozza működésbe: nem kötelez, hanem felold, visszaadja a válságtól hajszolt tulajdonosnak »szabad akaratát«, nem a megkötött szerződést védi, közömbösséget mutatva a gazdasági viszonyok változásai iránt, hanem ellenkezőleg szentesíti azt, amit meggátolni nem áll hatalmában: az értékviszonyok rohamos megváltozását. Ha egyszer a gazdasági viszonyok elrohantak a szerződés mellett, a jog nem marad mellette makacs magányos strázsaként, hanem a maga részéről is feláldozza azt. Az adott esetben tehát A. hivatkozhat a gazdasági viszonyok nagymérvű megváltozására és feloldozást nyerhet. Ha pedig e változás okait kutatjuk, azt látjuk, hogy a kapitalista társadalom súlyos betegségei közepette a tőkésosztály védelmére nem elégséges a »pacta sunt servanda« elv egyértelmű, nyers, rideg, mondhatni puritán elve, hanem szükségessé válik egy engedékenyebb, megbocsátóbb, »humánusabb« jogi megoldás a katasztrófák hatásának csökkentésére.

A kényszert elrendelő és alkalmazó államnak tehát a kényszerrel nemcsak az a célja, hogy »általában« biztosítsa az áruviszonyokat, hanem hogy úgy befolyásolja a társadalom áruviszonyait, ahogyan az az adott viszonyok között az uralkodó osztály érdeke. A jog *pártosan* nyúl az áruviszonyokhoz; befolyásolni akarja ezeket. Védelmezi vagy elfojtásukra tör, esetleg egyes vonatkozásokban erősítésüket, más vonatkozásokban gyengítésüket kívánja a maga sajátos, a jogra jellemző eszközeivel. A jog — mint ismeretes — mindig az alapot szolgálja; az alap egészének szolgálata pedig az adott esetben jelentheti az áruviszonyoknak fejlesztését, jelentheti sorvasztását és jelentheti egy időben bizonyos vonásainak fejlesztését, más vonásainak sorvasztását. *Az alap szolgálata tehát nem jelenti szükségszerűen az áruviszonyok szolgálatát is.*

Erre néhány példát említünk.

a) A hűbériségben a hatalom a feudális urak kezén van, akik túlnyomórészt zárt gazdaságaik termelvényeiből élnek; az árucserére a hűbériség bizonyos szakaszaiban csak kevésbé szorulnak rá, noha ezek letagadhatatlanul és elpusztíthatatlanul léteznek. Igyekeznek tehát úgy elnyomni őket, hogy eközben hasznuk is legyen belőlük. Általában azon vannak, hogy földjükből mennél több hasznat sajtoljanak ki a közvetlen kényszer alkalmazásával, az árucserre formájának e téren való felhasználása nélkül. A földjükre lépő, vizeiken átkelő, útjaikat használó, hídjaikon áthajtó kereskedőkből is *mint földtulajdonosok* húznak hasznat és egyúttal gátolják az áruviszonyok kibontakozását: e kereskedők vámok, révdíjak stb. változatos sokaságát fizetik. A hűbéri jog akadályozza az egységes nemzeti piac kialakulását, fojtogatja az áruviszonyokat, a majdani tőkés termelési viszonyok eme csíráját és hűbéri földtulajdonosi módra hajtja végre a hatalom érvágását a kereskedőkön.

Végeredményben kudarcot vall ebben. A termelőerők fejlődése napirendre tűzte a polgári forradalmakat. A klasszikus kapitalizmus jogának a szerződésekre vonatkozó szabályai elősegítik az áruviszonyok kiterjedélyesedését: nemcsak a termelőerők és a termelési viszonyok kerültek egy időre összhangba, de a jog is összhangba került velük.

b) A »szabad emberek szabad megállapodása« győzött. A termelőerők rohamos fejlődése során azután a jog a tömegtermelés következményeit levonva, a blankettaszerződések, adhéziós szerződések, kényszerszerződések kialakításával félretette a »szabad emberek szabad megállapodásának« sémáját, — szakított az árucserében megnyilvánuló »szabad akarat« illúziójával. Ugyanakkor ugyanezt a sémát és illúziót görcsösen igyekezett fenntartani a kollektív szerződések elismerése elleni harcában a munkaszerződések terén: nem volt hajlandó a kollektív szerződések kötelező erejét elismerni, mert azokban az egyes munkások »szabad akarata« nem érvényesülhetett. A munkások »szabad akaratát« igyekezett megvédelmezni a munkások szervezeteivel szemben a tőkés profit érdekében.²¹ Ellentétes jogi megoldásokon keresztül tükröződnek az áruviszonyok. A jog ebben a korban sem »általában« fejleszti az áruviszonyokat, hanem konkrétan *fenntartani* igyekszik a *munkaszerződések* jogi formáját, noha a nagyüzemi termelés ezeket megérlelte a *továbbfejlődésre* és *továbbfejleszti* a termelt javak értékesítésére, vagyis a profit realizálására szolgáló egyes *adásvételi szerződések*et. Az előbbieket esetében ragaszkodik a »szabad emberek szabad megállapodásának« fikciójához, hogy mennél inkább fenntarthassa a bérabszolgáltatást, hogy a munkás »szabadsága« azaz magárahagyatottsága, kiszolgáltatottsága minél simábban biztosíthassa a gazdasági erőkülönbségek szabad játékát. Az utóbbiak esetében félredobja a »szabad emberek szabad megállapodásának« fikcióját, mert ez könnyíti meg a profit realizálását, ez hozza a gyengébb vevőt rovására előre elrendezett helyzetbe, ez segíti elő a gyorsaságot — egyebek közt a pénz forgási sebességének növelését, az üzleti adminisztráció csökkenését is. Ezek az adhéziós-, blanketta- és kényszerszerződések továbbá kitűnő formának bizonyulnak a trösztök, kartellek működéséhez is. Végül — hogy a kör bezáruljon —, ezeket a blankettaszerződések kívánják aláíratni az egyes munkásokkal is a munkaszerződés megkötésekor. Miután »megvédték« a munkás szabad akaratát a kollektív szerződésektől, odalökik ezt a »szabad akaratot« a blankettaszerződésnek. Miután a szabad akarat nevében »megvédték« a munkást *saját* érdekképviselőének támogatásától, aláíratják vele az *általuk*, a tőkések által egyoldaluan elkészített feltételeket, nem törődve többé a szabad akarral.

Ha tehát az államnak az árucseré »szabad« voltának hangsúlyozására

²¹ Az angolok még az ENSz egyik bizottságában is sikerrel érveltek azzal, hogy a nők munkabérét nem lehet a férfiakéval egyenlővé tenni, mert ez munkabérszabályozást jelentene, — márpedig lehetetlen azt az elvet megtörni, hogy a munkabér szabad egyezkedés tárgya. (V. ö.: Vera Biljsaj: A fasiszta reakció hadjárata a nők jogai ellen; Szovjetszkoje Gosszudarsztvo i Pravo, 1952. 3. sz.)

van szüksége, akkor eszerint rendezi be a szerződés jogintézményét, ha pedig ennek az illúzióknak az eljítése áll érdekében, akkor eljti ezt az illúziót.

c) Az imperializmus korszakában a szerződés jogintézményének egyes szabályai bizonyos esetekben éppen azt a célt szolgálják, hogy feloldják az olyan szerződési kötelekeket, amelyek a válságok következtében nem egyszer éppen az uralkodó osztály befolyásos csoportjaira lettek károsak (gazdasági lehetetlenülés, moratórium), vagy az ellenkező irányban törik át azt a fent érintett tételt, hogy a szerződés megmeregíti a felek áruviszonyát (valorizáció). Más esetekben más eszközökkel igyekezzenek tompítani az áruviszonyoknak, az értéktörvénynek a termelési anarchia viszonyai közepette beálló pusztító hatását (árszabályozások, kiutalási rendszer, jegyrendszer stb.). Másfelől a maximális profit utáni hajzában, a kapitalizmus általános válságának jelenlegi szakaszában az államok közötti áruforgalomban a jognak sajátos, a rothadást és pusztulást tükröző szerepe van: a monopóliumok alárendelték maguknak az államot és azt erőszakos üzletszerző ügynököknek és a konkurrencia megfojtására felbérelt útonállójuknak használják fel. Az áruviszonyok kikényszerítésére már nemcsak bírósági végrehajtók szolgálnak, de flották, légirajok, koncentrációs táborok is. Elég ha ebből a körből az Egyesült Államok által alkalmazott eszközökre gondolunk: a védővámjaira, a Nyugat és Kelet közötti kereskedelmet gátló listákra és azokra a módszerekre, amelyek exportszerződéseik megkötését megelőzik, kísérik és követik, ideértve a puccsok és fegyveres intervenciók pénzelését és szervezését, politikai gyilkosságokat stb.

d) A szocialista forradalom után, amikor az állam a kizsákmányolást megszünteti és a kapitalizmustól örökölt szétzilált, anarchikus gazdaságot szocialista gazdasággá szervezi át, olyan gazdasággá, amelyben a népgazdaság arányos és tervszerű fejlődésének törvénye érvényesül, nagy erővel bontakozik ki az állam aktív szerepe az áruviszonyok befolyásolásában. Itt most csak arra az új gazdasági politikával kapcsolatos tényre utalunk, hogy az állam egyebek között a szerződés jogintézményének segítségével minden eszközzel igyekszik fejleszteni az áruforgalmat, ugyanakkor igyekszik a kisárutermelőket tervszerűen befolyásolni az áruviszonyokon keresztül is, és minden eszközzel azon van, hogy a spekulációs áruviszonyokat ne engedje érvényesülni.

E példák mindenekelőtt azt bizonyítják, hogy az állam a különböző áruviszonyokat különböző termelési viszonyok közepette különbözőképpen igyekszik befolyásolni, aszerint, hogy melyek az uralkodó osztály konkrét érdekei az adott helyzetben. Ezenkívül azonban azt is bizonyítják a fenti példák, hogy e téren az állam *lehetőségei korlátozottak*. A gazdaság törvényeit nem szüntethetik meg, nem változtathatják meg. E törvények feltétlenül érvényesülnek. Itt ismét jelentkezik az a tétel, hogy a szerződés csak forma, tartalmát azonban a gazdaság határozza meg. Az állam csak akkor érhet el tartós és átütő eredményt az áruviszonyok befolyásolására irányuló kísérletei terén, ha érdekei

megengedik, hogy a gazdaság törvényeit figyelembe vegye és ha *felismeri* — esetleg nem teljesen tudatosan, mint pl. a polgári forradalmak idején — e *törvényeket* és kifejlesztésük, érvényrejuttatásuk *módját*. Vagyis akkor, ha az uralkodó osztály által létesített, támogatott termelési viszonyok megfelelnek a termelőerők adott állapotának.

4. A szerződés jogintézményének fejlődését azonban nemcsak ezek a körülmények befolyásolják. Befolyásolják ezenkívül a *jogrendszer* fejlődésének sajátos vonásai is. A jogrendszernek belső egységre törekvését, viszonylagos önállóságát külön tényezőként kell ezen a téren is figyelembe venni.

Az áruviszonyok kifejlődésének kezdetén az állami kényszer gyenge lábon állott és a kereskedők, ha biztonságot akartak, nem támaszkodhattak kizárólagosan a jogra. A vallásos hitben rejlő erőt hívták segítségül. Innen azok a rituális formák, amelyek az első szerződéseket formai oldalról jellemezték. Ezek a rituális formák hatoltak be a római jogba is. Ez az ok gátolta a konszenzuálszerződések elismerését, ez tartotta fenn a reálszerződéseket évszázadokon át.

Az írásheliség, a telekkönyv hiánya vezetett olyan népi jogszokásokra, mint amilyent Arany leír a »Jóka ördögé«-ben. Az ingatlan adásvételi szerződést és az eladott ingatlan határait olyan módon tették emlékeztetéssé, hogy fiatalembereket a színhelyen elverték, hogy halálukig emlékezzenek (»Hogy eszükbe jusson szakállas vén korig — Az emlékezetet hátuljokra verik«). A telekkönyvek bevezetése ezután az ingatlanadásvételt teljesen átalakította.

Az angol jog, amely a hűbéri formákat nagymértékben megtartotta a kapitalizmus idején is, számos példát nyújt erre a szerződések területén. Így pl. a föld adásvétele — valóságos árucseré — 1920-ig általában a 999 éves hűbéri »bérlet« formájában ment végbe, mert a hűbéri földtulajdon kötöttségének fikciójával a jog nem szakított.²²

A jogi formák tarka változatai lehetnek tehát alkalmasak ugyanannak a gazdasági célnak a megvalósítására. Hogy melyikre esik a választás az adott esetben, az az illető jogrendszer fejlettségétől, egyéb megoldásaitól és számtalan véletlenszerű tényező közrehatásától is függ. Az azonban bizonyos, hogy a kiválasztott jogi formának alkalmasnak kell lennie az alap szolgáltatára.

5. Idéztük azt a marxi tételt, hogy a szerződések »puszta formák s így magát a tartalmat nem határozhatják meg«. Ugyanakkor Marx e »puszta formát« is jellemzi: a szerződés a felek közös akaratának megnyilvánulása, a szerződés az állam útján kényszerrel is érvényesíthető. A szerződésnek mint jogintézménynek tehát vannak bizonyos sajátos vonásai, ugyanakkor, amikor a szerződés az áruviszonyokra vonatkoztatva »puszta forma«. Ez a puszta forma, ha nem az áruviszonyok vonatkozásában vizsgáljuk, hanem mint jogintézményt, mint a felépítmény egyik *viszonylag önálló* jelenségét, mint a jogtudományi kutatás sajátos tárgyát, *maga is mutat tartalmi és formai elemeket*.

Önmagában ebben semmi különös nincs. A termelési viszonyok: *forma* a termelőmódon belül, a termelőerőkhöz viszonyítva és ugyanakkor *tartalom* a joghoz viszonyítva az alap és felépítmény viszonyában. Ha ugyanannak a jelen-

²² Engels írja, hogy a magánjog lényegében csak szentesíti *az* egyének között fennálló, az adott körülmények között normális gazdasági viszonylatokat. »De a forma, melyben az történik, igen különböző lehet«. (Kiemelés tőlem, E. Gy.) Ezután vázolja az angol, a német, a sajátosan porosz és a francia burzsoá magánjogi rendszer formai eltéréseit, majd kijelenti, hogy ha a burzsoá jogi meghatározások »csak a társadalom gazdasági életfeltételeit fejezik ki jogi formában, úgy ez a körülményekhez képest jól vagy rosszul történhetik.« (L. Feuerbach és a klaszikus német filozófia felbomlása, Szikra, 1949. 41., 45. old.)

ségnek két oldala, az áruviszony és a szerződés, a tartalmi oldal és a formai oldal közül az egyiket, a formai oldalt közelebbről megvizsgáljuk, benne feltárul a jogi kutatás során a *sajátosan jogi* tartalom és forma, ahogyan a mikrokozmoszban gyakran a makrokozmosz feltárul, ahogyan a gömb sima felülete is atomszerkezetek »naprendszeréből« áll. E sajátosan jogi tartalmi és formai elemek megkülönböztetik a jogi felépítményi formát a *többi* (vallási, filozófiai stb.) felépítményi formáktól, megkülönböztetik mint jogi *intézményt* a jogi nézetektől és megkülönböztetik a *szerződés* jogintézményét a többi jogintézménytől.

Tegyük fel, hogy a politikai gazdaságtan tudósa az áruviszonyokról vallott nézeteit paragrafusokba szedi, úgy, hogy értekezése jogi formában látszik megjelenni. Nyilvánvaló, hogy ezáltal a nézetek joggá nem válnak, hanem politikai gazdaságtani nézetek maradnak. Hiányzik belőlük a jogi tartalom: az uralkodó osztály törekvései az áruviszonyoknak *állami eszközökkel való befolyásolására* és az ezt megvalósítani igyekvő állami *kényszer* a maga támogató, biztosító, akadályozó, reparatív hatásával.

A szerződés további tartalmi eleme, ami azt nem a jogon kívüli jelenségektől, de a *többi* jogintézménytől megkülönbözteti, hogy a jog a szerződések esetében a felek *akaratmegegyezéséhez* fűzi a jogkövetkezményeket. Az akaratmegegyezéshez általában hozzáfűzi a felek által kívánt joghatást. Más esetekben nem engedi érvényesülni a felek együttes akaratát. Vannak esetek, amikor a felek szerződési akarata bizonyos tekintetben érvényesülhet, más vonatkozásokban nem. Ebből az következik, hogy a feleknek a szerződésben megnyilvánuló akarata és az uralkodó osztálynak a szerződés jogintézményére vonatkozó jogszabályaiban megnyilvánuló akarata más és más és ugyanakkor szorosan összefügg egymással.²³ A szerződésben a *felek* akarata hozza létre a joghatást. Ahhoz azonban, hogy a felek akarata a joghatást létre tudja hozni, már eleve szükséges, hogy ez a joghatás megfelelően a jogszabályokban kifejezésre jutó *állami* akaratnak is. A joghatásban tehát a felek akaratának és az állami akaratnak valamilyen módon találkozniuk kell. E »*találkozás*« igen sokféle és bonyolult lehet. A felek akarata és az állami akarat sok tekintetben különbözhet és ennek ellenére meglehet a »*találkozás*«-nak ez az eleme.

A bér munkás akaratát a *megélhetés* keresése határozza meg, amikor munkaszerződést köt. Az állam ezt az akaratot kegyesen szankcionálja, mert az állami akaratot a *profit* biztosítása határozza meg, ezt pedig a bér munkás szerződés kiválóan, szinte egyedülállóan szolgálja a kapitalizmusban. Nem állítható, hogy a munkás szerződési akarata és a szerződést szankcionáló állami akarat *ugyanarra irányult*, de vajjon tagadható-e, hogy ezek az akaratok a bér munkás szerződésben mégis *találkoztak*? A tőkés társadalom egyik ellentmondása, hogy a bér munkást a *megélhetés* hajszolása szükségszerűen kergeti bele abba a jogviszonyba, amelyben *kizsákmányolása* őt testet. Ez az éppen, amiért az ő akaratát, a kizsákmányolt, elnyomott munkás akaratát a fényes hatalmas állam e téren szankcionálja. Az ő szerződési akarata tehát ugyanakkor, amikor megélhetésének biztosítására irányul, egyben objektíven maga után vonja kizsákmányoltatását is, és *ennyiben találkozik a csak ennek a kizsákmányolásnak biztosítására irányuló állami akarral*.

A szocializmus viszonyai közt a felek akarata és az állami akarat közti

²³ Az egyéni akaratnak az állami akartól való viszonylagos különállását helyesen hangsúlyozza C. A. Jampolszkaja: A jogszabályról és a jogviszonyról. (Szovjetjogi Cikkgyűjtemény, 1953. 1—2. sz. 55. old.)

ez az összefüggés lényegesen egyszerűbb.²⁴ Itt — ellentmondásmentes társadalmi viszonyok közepette —, tisztán előttünk, hogy a felek szankcionált akaratahoz úgy viszonyul a szankcionáló állami akarat, mint egész a részhez, mint az általános a konkrétéhoz. Az állami akarat a szükségletek maximális kielégítésére irányul, a felek akarata egy adott szükséglet kielégítésére. A felek akaratának az állami akarattól különálló léte van, de jogi léte attól függ, hogy mennyire találkozik adott esetben az állami akarattal. A szerződési akarat érvényesülésének az állami akarattal való találkozásától való ez a függése a szocialista viszonyok között nem egyéb, mint a másik oldala az egyéni és állami akaratok ama összefüggésének, amely szerint az állami akarat az egyéni akaratok tipikus elemeiből tevődik össze. Az egyéni akaratok létrehozzák az állami akaratot, és ez visszahat a szerződésben fellépő felek egyéni akarataira: jogi szankcióval látja el ezeket az akaratokot vagy jogi szankcióval meggátolja érvényesülésüket.

Ez az állami és az egyéni akarat alapvető összefüggése. Ezenkívül az állami akarat *kiegészíti* a szerződési akaratot (diszpozitív szabályok arra az esetre, ha a felek akarata nem minden kérdésre terjedt ki) és *örkődik* is az akaratmeg egyezések reális voltán (az akarat, a nyilatkozat, a megegyezés hiányosságai esetére adott szabályozás, a lehetetlen, ellentmondó, tilos feltétel esetére adott szabályozás stb.). A felek akaratának *kiegészítése* és az *örkődés* a felek akarata felett nem egyszer egymásnak ellentmond: ha kiegészítem ezt az akaratot, nem örködtem annak tisztaságán, ha az akaratmeg egyezés tisztasága felett örködni kívánok, nem egészíthetem azt ki. Ezt a látszólagos ellentmondást egységben oldja fel az, hogy a felek akarata felett való örködés valójában azt jelenti, hogy mindent el kell követni a felek olyan akaratának érvényesülésére, amely az állami akarattal a mondott értelemben találkozik. Szükség esetén, és ha erre lehetőség van, ezt az akaratot a tipikus, vagyis az állami akarattal találkozó egyéni akarat elemeivel államilag ki kell egészíteni. A felek akarata felett tehát lehet *építőleg* és lehet *mereven* örködni. Mereven örködni a felek akarata felett, — ez azt jelenti, hogy ha ez az akarat önmagában nem teljes, nem engedünk semmit hozzátenni és inkább a meglevő akarat töredéket is megsemmisítjük: vesszen az is. Az építő örködés azt jelenti, hogy a felek töredékes akaratát teljessé tesszük és ezzel érvényesüléshez segítjük azt. Nyilvánvalóan elvileg az utóbbi módszer a helyes, de az is biztos, hogy ezt az utóbbi módszert nem mindig lehet alkalmazni: konkrétan kell a kérdést az egyes esetekben eldönteni. Mindenesetre azonban a felek akaratának az állami akarat részéről való védelme és kiegészítése beleillik abba az alapvető összefüggésbe, ami a két akaratot összefűzi és elhatárolja.

A szerződésben, mint jogintézményben tehát az akarat két síkon jelenik

²⁴. Sokat foglalkozik e kérdéssel Sz. N. Bratusz; pl. Jogi személyek a szovjet polgári jogban, Jurizdat, 1947. 16. s. köv. old. (nyers fordításból). A polgári jogképesség és az anyai polgári jogok kölcsönös viszonyáról (Szovjetszkoje Gosszudarsztvo i pravo, 1949. 8. sz.; ismereti: Szovjetjogi Cikkgyűjtemény, 1951. február 73—76. old.)

meg: mint a *felek* akarata és mint az uralkodó osztály *állami* akarata. Hogy valóban szerződésről lehessen beszélni, e két akaratnak a döntő kérdésben: a közvetlenül célzott gazdasági eredményben (jogi nyelven: a joghatásban) valamilyen módon találkozniuk kell. Az akaratok mögötti indítékok ebben a tekintetben közömbösek: ha a felek teljesen más célt tartanak is szem előtt, mint az állami akaratot kifejező jogszabály, ha a *joghatás* tekintetében találkoznak: a szerződést ezt a joghatást létrehozza. Az állami és a konkrét szerződési akarat tehát *kétféle* és ugyanakkor bizonyos vonatkozásban *azonos* is.

Az *állami* akaratról láttuk, hogy ez a szerződés szabályozása alkalmával is az uralkodó osztály érdekét szolgálja, olyan szerződési jogintézményt igyekszik kiépíteni, amely alkalmas az illető társadalmi rendszer gazdasági alapjának szolgáltatára. Ami a *felek* szerződési akaratát illeti, az kimeríthetetlenül sokféle célra irányulhat. Mégis van közös tartalmi és formai jellegzetességük. *Tartalmit*lag közös vonásuk az, hogy találkozniuk kell a mondott döntő kérdésben az állami akarral, különben a jog világában nem érvényesülhetnek, — különben a jog szempontjából lényegében egyszerűen nem léteznek. *Formai* szempontból döntő jelentőségű közös vonásuk pedig az, hogy *jogilag egyenlőek*, bármilyen vagyoni különbségek állanak is fenn a felek között. A szerződések eseti gazdasági egyenlőtlensége, adott esetekben való eltérésük az egyenérték törvényétől, kizárólag a *magánjogon kívüli* tényezők eredménye lehet csak. Engels írja az árutulajdonosokról, hogy ők »mint ilyenek, egyenlő jogúak, akik legalább is minden egyes helyen, mindannyiok számára egyenlő jog alapján folytatják a cserét«. ²⁵ Ha a felek szerződési akarata adott esetben nem egyenlő, a felek viszonya nem lesz *szerződési* viszony, mert nem lesz többé az áruviszony jogi formája. Alapjában ezek a jellegzetességek különböztetik meg a szerződés jogintézményét más jogintézményektől.

Röviden összefoglalva a mondottakat: az *áruviszonyok akaratmeg egyezések* formájában jelennek meg. Az akaratmeg egyezések pedig — az állami akarral a fenti értelemben találkozáskor — állami védelmet kapnak, szerződéssé lesznek, polgárjogot nyernek a jog világában.

6. Az állam tehát a felek bizonyos akaratvi viszonyait szabályozza, látja el szankcióval és ezen a módon létesíti és tartja fenn az alap szolgáltatásban az áruviszonyok formai oldalát: a szerződést. E szabályozás során az állam különböző jogi formákat használ fel a szerződések különbözőségének megfelelően, a történelmi fejlődés által kitermelt formák igénybe vételével.

A szerződésnek mint jogintézménynek a tanulmányozása során tehát legfőképpen a következőkre kell figyelemmel lenni:

a) A szerződés az áruviszony jogi formája, tehát a szerződések tartalmát egy adott társadalomban a *konkrét áruviszonyok* határozzák meg.

²⁵ Anti-Dühring, Szikra, 1950. 108. old. U. i. 276. old. (»A burzsoázia ... felépítette a polgári társadalmi rendet, a szabadverseny, a mozgásszabadság, az árutulajdonosok egyenjogúsága és egyéb efféle polgári gyönyörűségek birodalmát.« — Kiemelés tőlem, E. Gy.)

b) A szerződést mint jogintézményt az jellemzi, hogy az *a felek közös és jogilag egyenlő akaratának megnyilvánulása* és hogy az *az állam útján kényszerrel érvényesíthető*. Ez azt jelenti, hogy a szerződés jogintézményének tartalmi elemei :

aa) jogilag egyenlő személyek *akaratmegegyezése*,

bb) az, hogy ezt az akaratmegegyezést *az állam kényszerrel biztosítsa*.

c) Ezekhez a tartalmi elemekhez járul a *jogi-technikai formák sokasága*, amelyekben e tartalmi elemek megjelennek.

Ezek a kérdések csak szoros összefüggésükben vizsgálhatók. A *jogász*i vizsgálódás számára a középpontba a b) alattit, tág értelemben a felek akarat viszonyait szabályozó állam szerepét kell helyezni. A jogtudományi feldolgozás során el kell kerülni, hogy a szerződést szinte mint politikai gazdaságtani kategóriát kezeljük ; ez ugyanolyan helytelen volna, mintha a burzsoá jogászok légüres terének absztrakt, logikai formulájaként tárgyalnók. A szerződés jogintézménye terén tehát döntő jelentősége van az akarat viszonyokat szabályozó *államnak*, de az állam e döntő szerepét éppen az adja meg, hogy a szerződéssel az állam az *alapot*, közelebbről elsősorban az áruviszonyokat akarja befolyásolni. Ha — teljesen indokolatlanul — feltennők, hogy nem erre irányul az államnak a szerződés jogintézményét megteremtő, biztosító tevékenysége, megsemmisülne az állam döntő szerepe a szerződések terén. Ez azonban csak ad absurdum vitt spekuláció annak érzékeltetésére, hogy ha a vizsgálódás középpontjába az állam szerepét helyezzük, ezzel az államnak éppen az alap szolgáltatában játszott szerepét becsüljük meg, kiemeljük, hogy a meghatározó elem az alap, és rámutatunk azokra a sajátos eszközökre, amelyekkel éppen a *jog* szolgálja az alapot. Az állam rendezi be a szerződés jogintézményét az áruviszonyok befolyásolására. A konkrét áruviszonyok sokféleségét, szerepét, változásait, jelentőségét hivatalosan az állami szervek mérlegelik. Az állam szűri meg azokat a nézeteket, amelyek a szerződésekre vonatkoznak, az állam segíti elő vagy gátolja e nézetek hatását. Az állam keresi meg azokat a jogi formákat és konkrét megoldási módokat, amelyekkel a leghatásosabban véli szolgálni az alapot stb. Ebből következik, hogy a szerződések vizsgálatánál figyelemmel kell lenni az állam szervezkedett uralkodó osztály konkrét érdekeire, lehetőségeire, módszereire. Célok és illúziók, céltudatos tevékenység és tévedések, az uralkodó osztály tudata, az adott erőviszonyok stb. — mind befolyásolják a szerződések jogintézményének kialakítását. Az állam adott esetben harcba vetheti a szerződés jogintézményét olyan termelési viszonyok szolgáltatában, amelyek többé-kevésbé összhangban vannak a termelőerőkkel. Más esetben a szerződések rendszere olyan termelési viszonyokat szolgálhat, amelyek messze elmaradtak a termelőerők mögött. Mindezeket a körülményeket a jogalkotók tudata különbözőképpen tükrözheti és így a választott megoldások adott esetekben tökéletesebben, más esetekben tökéletlenebbül felelhetnek meg a követelményeknek. Az is lehetséges azonban, hogy az adott társadalom ellentmondásai

olyan nagymértékben kiéleződtek, hogy az állam a szerződések jogintézményével csak valamiféle illanó hatású tüneti kezelést tud nyújtani, de a termelési viszonyok nagyfokú elmaradottsága folytán a normális gazdasági működés helyreállítására minden kísérlete szükségszerűen kudarcha fullad.

Az áruviszonyok és szerződések kölcsönhatását tehát úgy kell a jogtudományban vizsgálni, mint *az államnak azt a tevékenységét, amellyel a szerződések jogintézménye, azaz az árutulajdonosok szerződési akaratmegegyezéseinek szabályozása és biztosítása révén az áruviszonyok befolyásolásán keresztül szolgálja a termelési viszonyokat.*

III. A szocialista állam és a szerződések

1. A szerződés jogintézményének kialakítása és felhasználása terén különös figyelmet kell szentelni a *szocialista állam* szerepének. Nemcsak azért, mert a szocializmus építésének a szakaszában vagyunk és mai és holnapi feladataink megoldásához kell segítséget nyújtanunk, hanem azért is, mert ez a szerep nem egy vonatkozásban teljesen újszerű, azelőtt nem ismert.

Az eddigiek során elsősorban az antagonisztikus és anarchikus társadalmak áruviszonyaira, illetőleg szerződéses viszonyaira voltunk figyelemmel. Ezek közepette, a magántulajdon viszonyainak közepette vannak ugyanis igazán otthon az áruviszonyok; hogy úgy mondjuk, ezek közepette élnek »természetes környezetükben« egyeseknek áldást, másoknak pusztulást hozó, szeszélyes és zabolátlan életüket. Az *áruviszonyok* igazi otthona tehát a *magántulajdonosok anarchikus* társadalma.

Ezek az áruviszonyok azonban korlátozhatók és megszelídíthetők: az anarchia spontaneitásától megszabadíthatók. Erre nem minden hatalom képes, hanem csak a proletárdiktatúra: egyedül a proletárdiktatúra lehet eléggé erős és bölcs ahhoz, hogy az áruviszonyokat anarchikus televényüktől megfossza és a népgazdaság tervszerű és arányos fejlődése törvényének szolgálatába állítsa. Ebben a megszelídítésben és megnyergelésben pedig fontos szerepe van az áruviszonyok jogi formájának, a szerződésnek. Ebből az következik, hogy a szerződésnek, akárcsak a többi jogintézménynek a szerepe és jelentősége a szocialista állam kezében rendkívüli mértékben *megnövekszik*. Társadalmi méretekben tudatos eszközzé és a társadalmi tulajdonra támaszkodva rendkívül hathatós eszközzé válik. Ebből az következik, hogy legyen bár az áruviszonyok igazi otthona az anarchia és magántulajdon világa, jogi formájuknak, a szerződéseknek nem az anarchia és magántulajdon világa az igazi otthona. A magántulajdon, az anarchia, a szükségszerű felismerésének hiánya a múltban arra vezetett, hogy a szerződés szerepe az áruviszonyok befolyásolásában sokkal csekélyebb volt; a népi demokrácia és a szocializmus viszonyai között az áruviszony és szerződés kölcsönhatásában a szerződés szerepe nagymértékben megnövekedett.

A proletárdiktatúra viszonyai között az áruviszonyok korábbi, itt-ott gátakkal ellátott, kiigazított, de lényegében természetes, spontánul keletkezett medrét olyan megtervezett, előre kész mederrel váltja fel az állam, amely az áruviszonyok tudatos felhasználására sokkal alkalmasabb; e medernek a szerződés jogintézménye is része.

Ebben merül-e ki a szerződések szerepe a szocialista állam kezében? Nem merül ki ebben. Tekintsük át vázlatosan a szerződések és az áruviszonyok összefüggését a népi demokratikus és a szocialista társadalomban.

2. *A szocializmus építésének viszonyai között* az új gazdasági politika idején a szerződések fontos feladata egyebek között az is, hogy hozzájáruljanak az áruforgalom fejlesztéséhez, hogy segítsenek »az anarchikus (vagyis minden állami ellenőrzés és felügyelet alól kibújó) árucserére«²⁶ elleni harcban, tehát segítsenek kiküszöbölni az anarchiát. Az új gazdasági politika időszakában különösen a lakosságnak mezőgazdasági cikkekkkel, az iparnak mezőgazdasági nyersanyaggal való ellátása szempontjából rendkívül fontos jelentősége van a piaci szerződéseknek, a termelési szerződéseknek, a felvásárlásnak stb., vagyis az olyan szerződéseknek, amelyek a magántulajdon alapján anarchikus viszonyai között az anarchia csökkentését, illetőleg kiküszöbölését célozzák. E szerződési formák feladata, hogy a kisárutermelőket tervszerűen befolyásolják és — egyéb jogintézményekkel együtt — gátat vessenek a spekulációnak. Lenin mondotta: »Az ellenség, amely itt van közöttünk, az anarchikus kapitalizmus és az anarchikus árucseré.«²⁷ Ez ellen az ellenség ellen, az *anarchikus* árucseré ellen veti be a szocialista állam egyebek között a szerződés jogintézményét is, amely természetesen nem általában az árucseré ellen irányul — ez lehetetlenség volna —, hanem az *anarchikus* áruviszonyok ellen, az *államilag szabályozott és államilag ellenőrzött* áruviszonyok érdekében. A szerződés az új gazdasági politika egyik legfontosabb jogi eszköze.

3. Sztálin mutat rá, hogy amíg a szocialista termelésnek két formája van: »az állami-össznépi forma és a kolhozforma, amelyet nem lehet össznépinek nevezni«, addig az árutermelés és áruforgalom szükségyszerűség, hogy csakis »a különbség eltűnésével tűnhet el az árutermelés, minden belőle folyó következménnyel együtt.« A szocializmus építése során a szocialista termelésnek ez a két szektora kialakul, ha a proletárdiktatúra kivívásakor a mezőgazdaságban tömegével vannak kisárutermelők, tehát a mezőgazdaság koncentrációja nem általános és nagyfokú. Ez a két szektor egy bizonyos ideig — a szövetkezeti tulajdonnak az össznépi tulajdon színvonalára emeléséig — a szocialista társadalom felépítése után is fennmarad. Amíg fennmarad, árutermelés is folyik, mert »a kolhozok nem akarják termékeiket másként elidegeníteni, mint áruk formájában, amelyért cserébe meg akarják kapni a nekik szükséges árukat. Másmilyen gazdasági kapcsolatot a várossal, mint árukapcsolatot, mint adás-

²⁶ Lenin : Művei, 32. kötet, 467. old.

²⁷ Lenin : Művei, 33. kötet, 51. old.

vétel útján történő cserét, a kolhozok ma nem fogadnak el.²⁸ Ezzel az áruter-
meléssel, ezekkel az árukapcsolatokkal pedig együtt jár a szerződés jogintéz-
ménye, amely a szocializmus felépítése után ebben a vonatkozásban már
anarchiamentes, megszelídített áruviszonyokat szabályoz, kifejlesztve ezeket
az áruviszonyokat és ügyelve, hogy e megszelídített áruviszonyok régi zabo-
látlan »természete« vissza ne térhessen.

Ezek az áruviszonyok sajátos áruviszonyok. Főképpen személyes fogyaszt-
ási cikkekre korlátozódnak, alanyaik pedig »alapjában véve az egyesült szo-
cialista termelők«. Világos ebből, hogy ezek az áruviszonyok *nem magántulaj-
donosok* áruviszonyai többé; a szerződés ebben a körben a szocialista társa-
dalmi tulajdon alanyainak termelési viszonyait szolgálja. Az értéktörvény szin-
tén szigorúan korlátozott és megszabott keretek közé van szorítva. A kapi-
talizmusban még a ciklikus válságok katasztrófáin keresztül vak erőként szabá-
lyozta a termelést, a hozzáértő erős ember kezében azonban — bár erősen fel-
ügyeletre szoruló — hasznóhajtó erővé vált és a népgazdaság arányos és terv-
szerű fejlődésének szolgálatába került. Ilyen viszonyok között a szerződések
rendszere eszköz arra, hogy *ez az áruforgalom a szükségletek maximális kielégí-
tése érdekében zavartalanul, gyorsan, tervszerűen bonyolódjék le*.

Ugyancsak áruviszonyokat találunk a szocializmus felépítése után is a
közvetlenül a lakosság szükségleteinek kielégítésére szolgáló javak elosztása
terén. Ezeket a lakosság a fejlődés jelenlegi szakaszán a Szovjetunióban is meg-
vásárolja, személyi tulajdonába veszi. A közvetlenül a lakosság kielégítésének
szolgálatában álló viszonyok mindaddig áruviszonyok lesznek, amíg az elosztás
alapja a végzett munka marad, amíg a társadalom át nem tér a szükségletek
szerinti elosztásra. Csak ez az áttérés fogja a jogból a visszterhesség fogalmát
végérvényesen kiküszöbölni, csak az ilyen viszonyok közepette fog az érték-
törvény megszűnni. Amíg azonban az elosztás a végzett munkán alapul, az egyen-
érték jelentősége fennmarad. Egyelőre tehát a szerződéseknek nagy a jelentősége
a szükségletkielégítésre szolgáló javaknak a lakossághoz való eljuttatása terén,
ez pedig a szerződések jelentőségét nagymértékben fokozza, mert közvetlen,
mindennapos eszközévé teszi az anyagi és kulturális szükségletek maximális
kielégítése ügyének. Ebben a körben sem magántulajdonosok áruviszonyáról
van szó, hanem a *személyi tulajdon* szolgálatáról; ezek a viszonyok a felépült
szocializmusban legtöbbszörre a társadalmi tulajdon valamelyik alanya és a
személyi tulajdon valamelyik alanya között, továbbá a személyi tulajdon
alanyai között állnak fenn és szintén *anarchiamentes* áruviszonyok.

A szocializmus építése során tehát és a szocialista társadalom felépítése
után a falu és város közötti áruviszonyok fennmaradnak és ebben a körben
árutermelés folyik. Ugyancsak megvannak az áruviszonyok a lakosság ellátása
terén, akár az állami, akár a szövetkezeti szektor, akár a kisipar állította elő a

²⁸ Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban, Szikra, 1952.
18—29. old.

szükséglet kielégítésére szolgáló javakat. Ezen a téren azonban a szerződések — különösen a szocializmus felépítése után — lényegében *anarchia-mentes viszonyokat szabályoznak, nem-magántulajdonosok áruviszonyait*, sőt, nagy szerepük van abban, hogy ezek az áruviszonyok anarchia-mentesek maradjanak és a magántulajdon restaurációjára ne kerülhessen sor. Lehetőséget nyújtanak az állami ellenőrzésre és szolgálják a szocializmus gazdasági alaptörvényét.

A szerződések tehát, miután szembefordultak azokkal a jelenségekkel, amelyeknek létüket köszönhetik: a magántulajdonnal és az anarchiával és e szembefordulásuk során önállóbbakká válva, a korábbi jelentőségüknél jóval nagyobb jelentőségre emelkedtek, a magántulajdon és anarchia segítségükkel történt felszámolása után is fennmaradnak és szolgálják a szocialista társadalmi és személyi tulajdon alanyainak anarchia-mentes áruviszonyait. Azt az árutermelést, amelyről Sztálin ezt mondja: »...az árutertermelés különleges fajtája, árutertermelés tőkések nélkül, amelynek alapjában véve az egyesült szocialista termelők (az állam, a kolhozok, a szövetkezetek) áruival van dolga, amelynek hatóköre a személyes fogyasztási cikkekre korlátozódik, amely nyilvánvalóan semmiképpen sem fejlődhet tőkéstermeléssé, és amelynek az a rendeltetése, hogy »pénzgazdaságával« egyútt a szocialista termelés fejlesztését és megerősítését szolgálja».²⁹

4. A szerződések szerepe azonban nemcsak ebben áll a szocialista társadalomban. Vessünk egy pillantást az ipar, kereskedelem stb. *állami szocialista szektorára*. A nyersanyagok, munkaeszközök, félkésztermékek, késztermékek az állami szektoron belül, az állami vállalatok között továbbításra, elosztásra kerülnek, míg el nem érkeznek felhasználásuk vagy — a fogyasztási javak, kisebb termelési eszközök és külkereskedelmi műveletek esetében mindenféle javak tekintetében — az állami tulajdonból való kibocsátásuk helyére. E mozgásuk során az állami tulajdon köréből nem kerülnek ki. Ebből következik, hogy azok a viszonyok, amelyek közepette mozgatusuk végbemegy, *nem áruviszonyok*. Ennek ellenére azt tapasztaljuk, hogy e javak mozgatusának jogi formája az állami szektoron belül is *a szerződés*! A javak az állami szektoron belül is általában *szerződések láncolatának segítségével* jutnak el rendeltetési helyükre. E szerződések során az »egyk fél«, egy állami vállalat a »másik fél«-nek, egy másik állami vállalatnak általában *termékeket ad át pénz* (illetőleg, ami egyremegy ebből a szempontból, jóváírás) *ellenében*. Az egyk állami vállalat kezelésében lévő, állami tulajdonba tartozó bizonyos javak átmennek a másik állami vállalat kezelésébe és megmaradnak állami tulajdonban; e mozgásnak pedig megfelel egy ellenirányú mozgás: a megfelelő összeget a másik állami vállalat számlájáról átírják az egyk állami vállalat számlájára, miközben ez az érték változatlanul állami tulajdonban van. E szerződések sémája *meg-*

²⁹ Sztálin, id. m. 19. old.

egyeznek az áruszerződésükével. »Áruszerződés« — tulajdonváltkozás nélkül, »áru-szerződés« — áruviszonyok nélkül, »árucseré« egyazon tulajdonos vagyónán belül; — hogyan fér ez össze mindazzal, amit az áruviszony és a szerződés kapcsolatáról mondtunk? Hogyan lehet a terv végrehajtása során az állami szektoron belül létrejövő, egyazon »személy«, az állam tulajdonában lévő javakra vonatkozó viszonyok formája az áruszerződés?

A tervezés és a terv lebonyolítása megkívánja, hogy a legcélszerűbb módszerek kerüljenek alkalmazásra a kalkuláció, az elszámolás, a nyilvántartás, az ellenőrzés terén. Evégből a gazdasági fejlődés, továbbá hosszú évek kísérletei és próbálkozásai, előítéletekkel és ellenséges nézetekkel vívott harcai eredményeképpen a Szovjetunióban, majd e nagyszerű példa nyomán a népi demokráciákban kifejlesztették az állami vállalatok *önálló elszámolását*: felruházták őket bizonyos pénzügyi és gazdasági önállósággal. Ezzel összefüggésben továbbá újból bevezették, illetőleg fenntartották a *visszterhességet* az állami vállalatok közötti vagyoni viszonyokban. Az önálló elszámolás és a visszterhesség ugyanis lehetővé teszi annak megállapítását, hogy vajjon a vállalat jövedelmező-e vagy ráfizetéses, normálisan működik-e vagy sem. Az állami szocialista gazdaság alapegységei működésének zavarai így mutathatók ki leginkább. Az *önálló elszámolással* rendelkező vállalatok egymásközi *visszterhes* vagyoni viszonyai, az e körben lebonyolódó elosztási viszonyok pedig az áruviszony *formáját* mutatják. Az ebből következő kézenfekvő eredmény: az *önálló elszámolással* rendelkező vállalatok a polgári jog *önálló alanyai*, jogképesek, *jogi személyek* lesznek, vagyoni viszonyaik pedig, amelyek nem áruviszonyok, de *áruviszonyok formájában* jelennek meg, *szerződési viszonyok*.

E szerződési viszonyoknak az a további előnyük is megvan, hogy a vállalatokat *egymással szemben is* érdekeltté teszik a terv teljesítésében; érdekeltté teszik abban, hogy zavartalanul együttműködjenek. Ezt a szerződési rendszer éppen annak révén éri el, hogy *jogintézmény* és mint ilyen, *szankciója* van. A kötelezett állami vállalatot az is sarkallja a teljesítésre, hogy nemteljesítés vagy hibás teljesítés esetén kötbért kell fizetnie a jogosult vállalatnak, a jogosult állami vállalatot pedig ugyanez sarkallja a másik fél teljesítésének szorgalmazására. Ilyenformán az állami vállalatok nemcsak az állammal szemben, fegyelmi úton felelősek a terv teljesítéséért, nemcsak a munkajogi (bérezési, jutalmazási stb.) eszközökkel teszi a jog a vállalatok dolgozóit érdekeltté a terv teljesítésében, tehát nemcsak *vertikálisan*, az államigazgatási és munkajogi viszonylatokban lesznek felelősek és érdekelték a tervteljesítés terén, de az állami vállalatok egymásközi viszonyában is kötelezettek és érdekelték lesznek, azaz kötelezettségük és érdekelttségük nemcsak vertikális, de *horizontális* síkon is fenn fog állni. Valóságos »keresztosros vetés« ez, amelynek nyomán a termés hozam emelkedik.

Mindezek a körülmények vezettek oda, hogy az állami vállalatok bizonyosfokú gazdasági önállóságot kaptak, hogy ennek az önállóságnak önálló

jogalanyiség felel meg, hogy a pénzforgalom a mérés céljára fennmaradt köztük, hogy tehát vagyoni viszonyaik az Á—P képletű csereviszony képét mutatják és hogy e csereviszonyok jogi formájaként közöttük *szankciókkal biztosított visszerthes szerződések* vannak. Mit jelent azonban az, hogy az állami szektoron belül jogilag ilyen szerződések mozgatják a javakat? Ez azt jelenti, hogy e javak mozgása az *áruviszonyok formájában* megy végbe. *Áruk* nincsenek ebben a körben, mert tulajdonváltás sincs, de a szocialista állam — elsősorban éppen a szerződések rendszere révén — nem egy vonatkozásban úgy szervezte meg e *nem-árak* belső mozgatását, *mintha* árak volnának. Nemhogy *anarchia* nincs e szerződések mögött, nemhogy *magántulajdon* nincs mögöttük, amint azt az állami és szövetkezeti szektor egymásközi áruviszonyaiban láttuk, de nincs mögöttük *két tulajdonos* sem: a szerződések egyazon tulajdonos, az állam vagyonának mozgatását szabályozzák az állami tulajdon körén belül. *Áruviszonyok formája — árujelleg nélkül.*

Áruviszonyok formája — árujelleg nélkül; egyazon tulajdon körén belül látszólagos áruviszonyok; — ez további jogi problémákat vet fel. Az áruviszonyok alanyai — láttuk — mindig különböző tulajdonosok voltak: a kizsákmányoló társadalmi rendszerekben magántulajdonosok, a szocializmusban a szocialista társadalmi és személyi tulajdon alanyai. Ebben a körben azonban nem azok, mert hiszen éppen az a lényeg, hogy az egységes állami tulajdon körében jön létre a szerződések rendszere. A szerződések azonban szerződő feleket kívánnak meg, akiknek rendelkezési joguk van az »elidegenítésre« és javak »megszerzésére«. Ezért az áruviszonyok formájához a *jogi személyiség* formája járul: az állam elismeri vállalatok önálló jogalanyiságát, *noha e vállalatok tulajdonában nem lehet semmi*, mert mindenük egységesen az állami tulajdon része, *noha minden önállóságuk mellett sem függetlenek, hanem szerves részei az alá- és fölérendeltség rendszerében felépített gazdasági igazgatási szervezeteknek.* Mégis megkapják a jogi személyiségnek ezt a *tulajdonosi tartalomtól mentes formáját*, *noha a polgári jogalanyiságnak tartalmát és értelmet* mindig a tulajdonosi minőség adott, mert hiszen vagyoni viszonyokban a jogalanyiség »tartalmatlan« és »értelmetlen«, ha eleve lehetetlen, hogy a »jogi személy« bármikor is tulajdonossá válhasson. Mégis megkapják az állami gazdasági igazgatási szervezetbe beépített vállalatok a jogi személyiségnek ezt az *autonóm függetlenségtől mentes formáját*, *noha azelőtt »értelmet«* a jogi személyiségnek csak a jogi személyiséget igénylő szervezet autonóm volta, »akaratszabadsága«, a többi szervezettől és többnyire saját tagjai vagyonától való elhatároltsága adott, bár formai oldaláról ezt az elképzelést kétségkívül kikezdték a monopolkapitalizmus törzstjei, kartelljei, amelyekben már a sajátos »tőkés-társadalmasodás« nyilvánult meg. Az állami vállalatok jogi személyisége tehát ezeknek a jogtörténeti előzményeknek ellenére is kialakult és teljesen megújította a jogi személyiség jogtudományi fogalmát, sok fejtörést okozva a jogtudomány művelőinek. Kialakult, mert szükség volt rá és a benne rejlő nagyszerű lehetősé-

geket a szovjet tudomány felismerte. Inkább a jogi személy burzsoá fogalmát áldozta fel, semmint lemondott volna az állami vállalat jogi személyisége által nyújtott előnyökről.

Az áruforma fenntartása e nem-áruviszonyokban megkívánja, hogy e vállalatok viszonylagos gazdasági önállóságához jogi személyiségük tartalmaként egy bizonyos mérvű *rendelkezési jog* is járjon. Hogyan állunk ezzel a rendelkezési joggal? Láttuk, hogy a szerződések akarati viszonyok formáját öltik. Miféle »akarati viszonyok« ezek, amelyekben a két fél lényegében egy: *egyzon tulajdon* kezelője, *egyzon szervezet* része? Miféle »akarati viszonyok« azok, amelyekben a szerződési akarat kinyilvánítása, vagyis a szerződés megkötése voltaképpen államigazgatási jogi kötelezettség? Látszólag a két fél gyakorolja »rendelkezési jogát«, a szerződések az ő »akaratnyilatkozataik« következtében jönnek létre: a szerződés éppen olyan képet mutat, mint két különböző tulajdonos szerződése. A két »szembenálló« akarat mögött azonban, ami a rendelkezési jog gyakorlásában és szerződés létrejöttében nyilvánul meg, szerződéskötési *kötelezettség* van és lényegében, végeredményben *egy akarat*: az *államé*. Az áruviszonyok látszata tehát *különböző akaratok* megegyezésének *látszatával* jár; — a szerződések itt is akarati viszonyok formájában jelentkeznek. Továbbmegyünk. Látszólagos tulajdonosok látszólagos akarataikat fejezik ki; ennek következtében egymásra *kölcsönösen* »átruházzák« látszólagos tulajdonjogukat. Az áruviszonyok formájával a *visszterhesség látszata* is együtt jár: az egyik vállalat az állami tulajdon rábízott részét »nem ingyenesen« ruházza át a másikra, hanem azért az állami tulajdonból a másik vállalat számlájára írt összegből megtérítést kap. Minthogy továbbá az áruforma fenntartása a jogban is tükröződik és szerződések formáját ölti, nyilvánvaló, hogy e szerződések szankciót is tartalmaznak: az állami vállalatok egymás iránti kötelezettségeikért anyagi felelősséggel tartoznak. Ez az anyagi felelősség az állami tulajdon rájukbízott vagyontárgyaival való felelősség egy másik állami vállalattal szemben, vagyis *látszólagos vagyoni felelősség*.

Ezek a látszatok azonban *csupán látszólag látszatok*. Csak akkor »látszatok«, ha *mindenáron a régi tartalmat keressük mögöttük*. Igaz, hogy a szerződések mögött nincsenek valóságos áruk, a vállalatok jogi személyisége mögött nincsenek autonóm gazdasági alanyok, az állam által gondozásukra bízott vagyontárgyak felett nincs tulajdonjoguk, akaratauk mögött az állami akarat húzódik meg, a *visszterhesség* nem jelent kölcsönös tulajdonváltozást és a vagyoni felelősség sem vág a tulajdonjog vérébe-húsába. Ugyanakkor ez az egész konstrukció értelmetlen *bűvészmutatvány* volna és a jogban egy napig sem maradhatna fenn, ha nem volna mögötte realitás. »A dolog úgy áll — írja Sztálin —, hogy a mi szocialista viszonyaink között a gazdasági fejlődés nem forradalmi fordulatok útján, hanem fokozatos változások útján megy végbe, amikor a régi nem egyszerűen teljesen megszűnik, hanem az újhoz alkalmazkodva megváltoztatja lényegét, s csak a formáját tartja meg, az új pedig nem egyszerűen

megsemmisíti a régít, hanem áthatja a régít, megváltoztatja annak lényegét, annak funkcióit, de nem töri össze annak formáját, hanem az új fejlesztésére használja fel.³⁰ Nem arról van tehát szó, hogy mindaz, ami az áruforma fenn-tartása következtében fennmarad, merő látszat és kísértetjárás, nem arról van szó, ami Alice tündérországaiban történt, ahol a cheshirei macska eltűnt az ágról, de arcfintora ottmaradt az ágon. Arról van szó, hogy az új áthatotta a régít, megváltoztatta annak lényegét, annak funkcióit, de nem törte össze annak formáját, hanem felhasználja e formát az új fejlesztésére. Az áruforma és annak minden jogi következménye e körben a terv végrehajtása során keletkező viszonyokat fejezi ki és a szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényesülését szolgálja, ezen belül a népgazdaság arányos és tervszerű fejlődésének törvényét. Ez azt kívánja a jogtudománytól, hogy e régi jogi formák új funkcióit, új tartalmát felfedje és e *jogintézményeket* elsősorban abból a szempontból vizsgálja, hogy milyen új feladatokat kell e jogintézményeknek — az állami vállalatok jogi személyiségének, egymásközi szerződéseinek, e szerződések szankcióinak stb. — megoldaniuk és hogyan oldhatják meg e feladatokat a legkiválóbban.

E régi formák tehát új tartalmat nyernek. Ez az új tartalom: *a terv végrehajtása során létrejövő viszonyok sokasága*, amelyeknek *egyikfajta* gazdasági megjelenési formája az áruforma valóságos árutartalom nélkül, *egyikfajta* jogi kifejezési formája: a szerződés. E formák igen nagy lehetőségekkel járnak a tervteljesítés előmozdítása terén. Az *önálló elszámolás és jogi személyiség* növeli a felelősséget, a kezdeményezést és érdekeltséget, megkönnyíti a mérést és ellenőrzést: szükség van rá. Megvalósulása során a jogi személyiség teljesen új, eddig nem ismert jogi tartalommal telik meg. Tulajdonosi minőség nélkül, dialektikus egységben az államigazgatási fölé- és alárendeltségbe való szerves beilleszkedéssel, e szervezési forma viszonylagos önállóságra, a többi állami vállalathoz való gazdag tartalmú mellérendeltségi viszonyokra ad lehetőséget: a vállalatot — az államigazgatás szervezetébe való említett beillesztéssel együtt — a terv érdekében az *államigazgatási jog és a polgári jog szocialista vívmányaival egyaránt felvértezi*.

Az állami vállalat szerződéskötési kötelezettsége azt a látszatot keltheti, hogy e kötelezettség a vállalat szerződési akaratát pusztá látszattá halványítja. Valójában ez a kötelezettség a vállalatot azzal a joggal ruházza fel, hogy az állam rendelkezési jogát meghatározott körben *maga* gyakorolja, hogy az állami akaratot *szerződési akarat* formájában az ugyancsak állami akaratot megvalósító másik állami vállalattal létesített szerződési viszonyán keresztül megvalósítsa. Ez a szerződési akarat csak képzelt fantóm volna? Nem az. Az állami vállalat szerződési akaratában az állami akarat ölt ugyan testet, de a szerződési akarat részben *kialakítója*, részben *megvalósítója* az állami akaratnak. Az állami akarat

³⁰ Sztálin, id. m. 53—54. old.

absztrakció: az voltaképpen az uralkodó osztály által létesített állam *szerveinek* akaratából tevődik össze, az állam szervei pedig gondolkodó, érző, egymástól különböző, fejlődő *emberekből* állnak, akik egy vagy más kérdésben más és másképpen vélekedhetnek arról, hogy adott esetben mi felel meg a munkásosztály akaratának. Az állami akaratnak mint egésznek része a vállalat szerződési akarata. Ez a szerződési akarat tehát nem azonos az állami akarral, hanem annak egyik *konkrét összetevője*. Hozzátehetjük: *sajátos összetevője*, mert nyilvánvalóan meg kell különböztetni pl. egy meghatározott tervfeladat végrehajtására irányuló állami akaratot az e tervfeladat végrehajtásának *polgári jogi eszközökkel* való előmozdítására irányuló vállalati akarról. Ez a vállalati akarat tehát a népgazdasági terv *polgári jogi, közelebbről szerződési eszközökkel* való szolgálatára irányul. *Valóságos szerződési akarról* van itt tehát szó: olyan akarról, amely a *polgári jogi formában létesített vagyoni viszonyok terén megvalósítója és építője* a népgazdasági terv végrehajtására irányuló sokrétű, sokágú és mégis egységes állami akaratnak.

Ami pedig a *visszterhesség* »látszat«-át illeti, az csak akkor pusztán látszat, ha a tulajdonváltozásokat tekintjük az *áruforma* egyedül lehetséges tartalmának. A visszterhesség azonban — mint láttuk — az *egyenérték* jogi tükröződése és ez a kérdést más megvilágításba helyezi. Éppen a visszterhesség az, aminek érdekében a szerződési rendszer fennmaradt az árutartalom eltűnése ellenére is. Ha megvizsgáljuk, miért alkalmazza a szocialista gazdaság és jog az áruformát árutartalom nélkül, akkor Sztálinnak abból a tételéből kell kiindulnunk, hogy a kalkuláció, az elszámolás, az ellenőrzés érdekében a termelési eszközök »értékéről«, »önköltségéről«, »áráról« kell beszélnünk, — végső fokon, mert a kétféle tulajdon az árutermelést a szocialista társadalomban is szükségszerűvé teszi és ezért a nyilvántartásnak, kalkulációnak, ellenőrzésnek értékformában kell végbemennie. Az értékforma felhasználása pedig a pénz felhasználását jelenti a társadalom jelenlegi fejlettségi fokán. Miért teszi tehát lehetővé az áruforma árutartalom nélkül a kalkuláció, az elszámolás, az ellenőrzés megkönnyítését? Azért, mert az áruforma lehetőséget ad az általános értékmérő, az érték önálló formája: a pénz alkalmazására. A pénz e téren is betölti hasznos funkcióit. Az áruforma fenntartása tehát a pénz funkcióinak betöltése érdekében történik. Márpedig a pénz funkcióinak betöltése az, ami a visszterhesség reális tartalmát adja: így válik lehetségessé a kalkuláció; az ellenőrzés, a gazdaságosság, termelékenység mérése és ellenőrzése. A visszterhesség tehát, amely egykor jogilag a tulajdon kölcsönös átruházását, illetőleg szolgáltatások kölcsönös kicserélését jelentette *különböző* tulajdonosok között, társadalmi méreteken véve az *egyenérték* alapján, most *vagyoneltolódás nélkül fejezi ki az egyenértéket*. Ezzel a mérés és ellenőrzés egyik polgári jogi eszközzé és emellett az államigazgatási szerveket is tájékoztató jogi eszközzé lett. Megmaradt tehát a visszterhesség reális tartalma. Itt is az államigazgatási és a polgári jogi eszközök egymást erősítő módon való együttes felhasználásáról van szó.

Térjünk át a »látszólagos vagyoni felelősség«, a kötbérszankció kérdésére. Igaz, hogy a szerződés nemteljesítése, késedelmes vagy hibás teljesítése miatt fizetendő kötbér állami tulajdon-»ból« állami tulajdon-»ba« kerül és ilyen értelemben »nem valóságos« szankció, de vajjon nem csökken-e a vállalat forgóalapja, nem csökken-e a dolgozók közt kiosztásra kerülő prémium a kötbérfizetés folytán? Nem figyelnek-e fel a felső szervek a kötbérszámla láttán, nem indítanak-e esetleg vizsgálatot stb., ha gyakran kell a vállalatnak kötbért fizetnie? Nem jelzi-e a kötbérszámla, hogy valami nincs rendjén, nem indítja-e a vállalatot és felsőbb szerveit a kötbérszámla a jobb szervezésre, pontosabb termelésre? Nem éri-e el tehát az állam a kötbérszankció révén azt, amit a szankciónak el kell érnie, ha a jog e névre méltó akar lenni és szolgálni akarja az alapot, nem segíti-e elő a jog sajátos, a jogra jellemző eszközzel a szocializmus gazdasági alaptörvényének megfelelő magatartást? Lehet-e azt állítani tehát, hogy a kötbérfizetési kötelezettség »nem szankció«, csak mert nem jár tulajdonváltozással? Nyilvánvalóan formális volna ezt állítani. Már említettük: a kötbérszankció érdekeltté teszi a vállalat dolgozóit a terv teljesítésében, a benne megtestesülő *polgári jogi felelősség* pedig egyfelől az egyik vállalat rendelkezésére álló anyagi eszközöket csökkenti, a másikat pedig növeli. Ilyenformán betölti a polgári jogi szankció »hagyományos« funkcióit és pedig szocialista módra, vagyis felhasználva az e szankcióban rejlő *egyéni* ösztönző erőt az egész népgazdaság érdekében: fokozza az állami vállalatok egymás iránti, nem csupán a felső igazgatási szerveik iránti felelősségét és érdekelttségét, és ugyanakkor az *államigazgatási jogi felelősség* megvalósulását is elősegíti azzal, hogy felhívja a felső szervek figyelmét a működési zavarokra. »Látszólagos« szankció? Nem, hanem a szocialista jogtudomány csodálatraméltó alkotása. Nem a kötbér fosztódik meg szankció-jellegétől azáltal, hogy a kötbérfizetés nem csökkent és nem növel tulajdont, hanem az a megszokott hiedelem foszlik szét, válik formalistává, hogy a vagyoni szankció fogalmi eleme szükségszerűen valamiféle tulajdonelvonás vagy tulajdonkorlátozás.

A szerződés jogintézményét tehát az állam nem-áruk mozgatásának viszonyaiban is felhasználja, fenntartván az áruformát árujelleg nélkül. A szerződés itt sem lesz független az áruformától, amellyel szoros kapcsolatban van: áruforma és szerződés ebben a körben is megfelel egymásnak, csak az áruforma mögül tűnt el az árujelleg, hogy újfajta tartalomnak adja át a helyét: a terv végrehajtásával kapcsolatos viszonyoknak. Ennek az új helyzetnek jogi rendezése pedig — pl. az államigazgatási jogi és polgári jogi módszerek egymást kölcsönösen erősítő, egységben való alkalmazása — nagyszerű bizonyítékát nyújtja annak, hogy a szocialista jogtudomány hogyan hoz létre teljesen új jogintézményeket a régi formák felhasználásával, milyen fölényben van a jogi megoldások kidolgozása terén is a burzsoá jogtudománnyal szemben.

5. Ha tehát össze akarjuk foglalni az áruviszonyok és a szerződések kapcsolatát a proletárdiktatúra viszonyai között, a következő alapeseteket találjuk:

a) A szerződések az új gazdasági politika korszakában, amikor a szocialista társadalmi tulajdon a gazdaság kulcspozícióira már szilárdan kiterjed, *valóságos áruviszonyokat is szabályozhatnak. Magántulajdonosok áruviszonyait is, olyan társadalomban, amelyben még a termelés anarchiája is fellelhető.* Ebben a körben a szerződés, amely a kapitalizmus idején teljes mértékben hozzájárult az anarchia elburjánzásához, a tőkés tulajdon uralmának erősítéséhez, úgy segíti az áruviszonyok kibontakozását, hogy közben az *anarchia kiküszöböléséhez, végső fokon a magántulajdon megszüntetéséhez járul hozzá.*

b) A szerződések az állami és szövetkezeti szektor között, a kereskedelmi szervek és a lakosság között ugyancsak *valóságos áruviszonyokat szabályoznak.* E valóságos áruviszonyok azonban már *nem magántulajdonosok áruviszonyai, hanem a szocialista társadalmi (állami és szövetkezeti), továbbá a személyi tulajdon alanyainak áruviszonyai.* Ezek mögött az áruviszonyok mögött a termelési *anarchia már nem található meg*: a szerződések rendszere a népgazdaság tervszerű és arányos fejlődése törvényének megvalósulásához, a szükségletek maximális kielégítése törvényének érvényesüléséhez nyújt segítséget. E téren többnyire a *népgazdasági terv* vonatkozó része valósul meg *áruviszonyok útján* és ezeknek az áruviszonyoknak jogi formája a szerződés.

c) A szerződések a népgazdaság állami szektorán belül az *áruviszonyok formájában szabályozzák nem-áruk továbbítását.* A szerződéskötő felek itt *nem különböző tulajdonosok*; mindketten az egységes állami tulajdonnal gazdálkodnak, de egyebek között éppen szerződéskötési képességük céljára fel vannak ruházva bizonyos rendelkezési joggal. Ezekben az esetekben a szerződési viszonyoknak már nem áruviszonyok a tartalma, hanem a *népgazdasági terv végrehajtása során* keletkező viszonyok. Ezen a téren jutottak tehát a szerződési viszonyok a legmesszebbre: tartalmuk teljes mértékben átalakult.

Ezek között az alakzatok között, számos átmeneti forma is lehetséges. Így pl. rámutatunk arra, hogy az állami és szövetkezeti szektor viszonyainak szintén a *népgazdasági terv* megfelelő része a tartalma ugyanakkor, amikor e viszonyokban az *árucseré* legfontosabb és komoly jogi következményekkel járó eleme: a tulajdonváltozás is benne van. Ezek az átmeneti formák is utalnak arra, hogy az említett alapesetektől nem volna helyes arra következtetni, hogy a népgazdaság szektorai szerint *különböző fajta* szerződéseket ismer a szocialista jog. A szerződés jogintézménye egységes jogintézmény. Alapjában nem mások azok a szerződések, amelyek a nyersanyagot feldolgozási helyére, onnan a készterméket a nagykereskedelemhez és innen az állami kiskereskedelemhez továbbítják, mint azok a szerződések, amelyekkel a lakosság e termékeket szükségletei céljára megvásárolja, vagy mint a város és falu közötti árukapcsolatok szerződésai. E különböző termelési és elosztási funkciókban résztvevő szerződésekre részleteiben sokféle, egymástól eltérő szabályok vonatkoznak, de e szerződések formailag is hasonlóak, és ami fontosabb, egységesen, együttesen szolgálják a kizsákmányolástól és anarchiától, relatív túltermeléstől

és éhinségtől, spekulációtól és intézményes »törvényes« rablástól mentes szocialista alapot, egységesen, együttesen segítik elő a szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényesülését.

IV. A szerződés fejlődésének alapvonásai

1. Ha a szerződés jogintézménye által befutott életpályát át akarjuk tekinteni, a következő alapvető fejlődési folyamat tűnik szembe:

Az egyszerű árutermelés viszonyai között a szerződés a *szükségletkielégítés* eszköze. Az árutermelők a saját munkájukkal termelt javakat kicserélik olyan javakra, amelyekre szükségleteik kielégítése céljából szükségük van. Ebben a fejlődési fokban e szerződés a termelőerők fejlettségi fokának megfelelően szegényes és esendő jogi eszköze a szükségletkielégítésnek, amely az anarchiának alávetve állandó zavarok, csalódások, új reménységek és új csalódások közepette szolgálja a kisárutermelőket, akiknek nincs hatalmuk azokon a termelési viszonyokon, amelyek befolyásolására a szerződés jogintézményét létrehozták. Ezen a termelési fokon tehát az árutermelők nem urai gazdasági viszonyaiknak; ellenkezőleg: e viszonyok uralkodnak rajtuk. Érthető, hogy ilyen körülmények között a szerződés csupán szerény szolgálója lehet a szükségletkielégítésnek.

A kapitalizmus beköszöntésekor e jelenség az ellentétébe csap át. Az áru »a tőkeérték létezési formájává« lesz.³¹ A tőkés termelés viszonyai közepette a szerződés mint a *profitszerzés* eszköze lesz döntő jelentőségűvé. Utalunk itt a tőke forgalmi folyamatában a termelési eszközök beszerzésére irányuló szerződésekre és a bér munkaszerződésekre, mint értéktöbblet termelésének jogi előfeltételeire (P—Á folyamat szerződései) és a termelt áruk eladására irányuló szerződésekre (Á—P folyamat szerződései) mint az értéktöbblet *realizálásának* jogi eszközeire.³² A szerződés e funkcióváltása párhuzamos azzal a történelmi folyamattal, amelynek során a kisárutermelőket termelési eszközeiktől megfosztották és ennek folytán a sajátmunka termékének elsajátítására irányuló jogosultság idegenmunka termékének elsajátítására irányuló jogosultsággá alakult át. Párhuzamos azzal a jelenséggel, hogy a társadalom nagy tömegeinek szükségleteik kielégítésére irányuló törekvése szükségszerűen munkaerejük árubaocsátását feltételezte, vagyis kifosztásukat, kirablásukat, kizsákmányolásukat: szükségleteik kielégítésének egyre tökéletlenebbé válását. Ilyen módon a szerződés mint a profitszerzés eszköze tagadása a szerződésnek mint a szükségletkielégítés eszközének: ez utóbbit abban a körben, amelybe az előbbi behatolt, a tőkés termelési viszonyok szétzúzták.

A szocialista forradalom, a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a

³¹ A tőke, II. 146. old.

³² V. ö. A tőke, II. kötet, I. szakasz, 1—4. fejezet.

tervgazdálkodás bevezetése, a szükségletek szerinti elosztás érvényesítése *ismét a szükségletkielégítés* eszközévé tette a szerződést, csakhogy összehasonlíthatatlanul magasabb fokon. A fentieket variálva az áru a szocializmusban bizonyos körben a népgazdasági terv egyik (nem kizárólagos) létezési formájává lesz. Az ezt kifejező szerződés és az áruviszonyok nélküli szerződés ismét tagadása a profitszerzés eszközéül szolgált szerződésnek, ellentéte annak és szét kellett azt a szocialista forradalomnak zúzni ahhoz, hogy a szocialista szerződés érvényesülhessen. Hatékonyságát a szocializmus gazdasági törvényszerűségei biztosítják. Az anarchiát felszámolták; helyét a népgazdaság tervszerű és arányos fejlődése foglalta el. A társadalom a törvényszerűségek ismeretében és az összes termelési eszközökkel a hatalmában nincs többé alávetve e vakon ható törvényeknek, hanem az egész társadalom érdekében uralkodik felettük. Mindez lehetővé teszi, hogy a szerződés ne csak esetileg, ne csak esendő és szegényes módon szolgálja a szükségletkielégítés ügyét, de intézményesen, társadalmilag, biztonságosan, mint egyik eszköze a szocializmus gazdasági alap-törvénye érvényesülésének.

2. A szerződés fejlődésmenetében tehát a legfontosabb, döntő ellentétpár: a szükségletkielégítés — profithajszá — szükségletkielégítés magasabb fokon. Ezen belül azonban a fejlődés további jellegzetes fordulatokban ment végbe.

A szerződés az *anarchikus áruviszonyok* jogi formája volt. Az értéktörvény vak természeti erő módjára tört utat az egyes szerződési viszonyok tarka összevisszaságán keresztül, egyéni céljaikat fonák tudattal kergető emberek akaratán keresztül, olyan társadalmakban, amelyekben az egyének elszigetelődtek, és egymáshoz való viszonyaik kötelékei rejtve érvényesültek.

Az elszigetelődés a termelés társadalmasodása folytán csökkent. A termelés társadalmasodása a proletárdiktatúra győzelmére, a társadalmi tulajdon megteremtésére vezetett. A társadalmi tulajdon megteremtése és a velejáró tervgazdálkodás az anarchiát felszámolja. Az állam ellátja a gazdasági szervezés funkcióját. Létrejönnek a szocializmus szerződésai — a gazdasági fejlődés társadalmi méreteiben való tudatos alakításának jogi eszközei. Létrejönnek az anarchiamentes, kizsákmányolásmentes, spekulációmentes szerződések. Tükröződik bennük az egyéni és társadalmi érdek összhangja. Egyéni akaratok tudatosan és sikeresen töreksenek bennük társadalmi célok megvalósítására. Az *anarchia* viszonyainak, a *konkurrencia* viszonyainak, a *kizsákmányolás* viszonyainak hűséges szolgálója, a burzsoá szerződés kénytelen helyét átengedni ellentétének: az anarchia, konkurrencia, kizsákmányolás viszonyainak *felszámolásában* tevékeny szerepet betöltő, ezek ellentétét: a *szükségletkielégítést*, az *arányos és tervszerű fejlődést* szolgáló szocialista szerződésnek. E szerződés egyfelől sikerrel egyesíti magában a szocialista tartalommal az anarchikus árutermelő társadalmaktól örökölt, »megszelídített«, »megnemesített« jogi formát, annak szocialista viszonyok közt gazdagon kibontakozó előnyeivel és az anarchiából

folyó hátrányai nélkül, másfelől mint polgári jogi eszköz, elválaszthatatlan egységben működik a jogi forma szempontjából ellentétével, az államigazgatási, jogi eszközökkel a szükségletek maximális kielégítésének szolgálatában.

3. Ennek az átalakulásnak a során a szocialista szerződések egy igen fontos, mondhatni »élenjáró« csoportja olyan változáson megy keresztül, amelyet csodálatosnak nevezhetnénk, ha — retrospektíve — nem volna olyan magától értetődő.

A szerződés történelme folyamán az *áruviszonyoknak* volt a jogi formája. A szocializmusban a szerződések bizonyos csoportjainál ez az alapvető jellegzetessége megmarad, ha egyben az áruviszony síkján maradvá ellentétébe is csap át: az anarchikus, kizsákmányoló *áruviszonyok* jogi formájából anarchia-ellenes, kizsákmányolásellenes *áruviszonyok* jogi formája lesz; ismételjük azonban: *megmarad* az áruviszonyok jogi formája. Ez azonban nem kizárólagos. Van egy rendkívül fontos csoportja a szerződéseknek, amely immár *nem áruviszonyok* jogi formája, hanem az *áruviszonyok ellentétéé*.

Az áruviszonyokat, mint láttuk, elsősorban az jellemzi a szerződések szempontjából, hogy alanyai *különböző tulajdonosok*. A szocialista szerződések említett csoportjában a szerződés alanyai *egyazon tulajdon* köréből kerülnek ki: az állami szocialista tulajdon köréből. A szerződések ellentmondásos fejlődése itt, a szocialista közgazdasági tudomány és jogtudomány egyik legkiemelkedőbb alkotásában éri el csúcspontját: már érintett okoknál fogva gazdag és rendkívül fontos szerződési viszonyok rendszere alakul ki az állami szektoron belül.

E szerződéseknek mint jogi formáknak gazdasági tartalma többé nem az áruviszony, hanem a népgazdasági terv végrehajtása során keletkező elosztási viszonyok rendszere. Az áruviszonyok teljesen eltűnnek e viszonyokból és helyükbe a szerződések tartalmaként közvetlenül, nem áruviszonyok közvetítésével a népgazdasági terv végrehajtásának viszonyai lépnek.

Ez a szerződéses viszonyok soha nem látott tudatos alakításának, tervszerűségének, soha nem látott tökélyének az útja, amely egyben csírájában magában hordozza a távoli perspektívát: a szerződés jogintézményének *megszűnését*. Az áruviszony, az elkülönült tulajdonosok eltűnése a szerződés mögül — ez e sok vihart látott jogintézmény biztonságos tökélyének előfeltétele és egyben az első lépés e nagymúltú jogintézmény elhalása felé. Sajátos ellentmondás, hogy az elhalás felé tett első lépés — lépés a hatékonyság, tökéletesség korábban ismeretlen foka felé. Egyelőre azonban — hosszú időre — e jogintézmény további szakadatlan tökéletesítésére van szükség, hogy e szakadatlan tökéletesedés hozzájáruljon az elhalás további feltételeinek megteremtéséhez. A szerződésnek új és magasabb fokra kell hágnia, míg eljön elhalásának ideje a kommunizmus ragyogó viszonyai között.